

Slánský-rättegångens maskineri

Om de politiska rättegångarna i Tjeckoslovakien 1950-54

av Martin Fahlgren

Den huvudåtalade Rudolf Slánský under rättegången

Innehåll

Inledning.....	1
Hur framtvungades erkännanden? De anklagade vittnar.....	2
Hur fungerade "rättsapparaten"? De anklagande vittnar.....	4
1. Politiska polisen	4
2. Rättsapparaten	8
3. Partiledningen.....	11
Varför hölls Slánský-rättegången?	16
Tjeckoslovakien i backspegeln.....	21
Not om SKP och Slánskýprocessen	23
Bilagor	23
De anklagade	23
Litteratur om Slánský-rättegången	24

Inledning

Kring 1950 genomfördes i Östeuropa en rad politiska skådeprocesser, där ledande kommunister dömdes till hårda straff för landsförräderi, spioneri m m.¹ Förutom dessa rättegångar, som fick stor publicitet även internationellt, hölls många liknande rättegångar, där tusentals kommunistpartimedlemmar och andra dömdes för liknande ”brott”.² Dessa rättegångar påverkade hela samhället, alla aspekter av livet och präglade samhällsutvecklingen i Östeuropa under lång tid framåt.

De politiska rättegångarna i Östeuropa följde samma mönster som Moskva-processerna i Stalins Sovjet under åren 1936-38.³ Det finns dock en viktig skillnad, nämligen att vi när det gäller Östeuropa (åtminstone tills sovjetarkiven öppnades på 90-talet) har mycket mer kunskap om de bakomliggande mekanismerna, hur förhör m m praktiskt genomfördes. Detta gäller i synnerhet Slánský-rättegången i Tjeckoslovakien, där vi redan i slutet av 60-talet fick tillgång till:

1. utförliga vittnesmål från de anklagade/dömda som överlevde, från de anklagades anhöriga, och många andra som varit indragna på olika sätt
2. omfattande dokumentariskt material, samt vittnesmål från utredare som deltagit i arbetet på att få klarhet i vad som hände (via utredningar beslutade av den tjeckoslovakiska ledningen)⁴

De första undersökningarna av Slánský-rättegången, som var den sista av de stora skådeprocesserna i Östeuropa⁵, igångsattes ganska tätt inpå händelserna, då många inblandade fortfarande var vid liv och kunde utfrågas (de första halvhjärtade undersökningarna gjordes redan 1952-53). Detta är *en* viktig skillnad till Moskvarättegångarna, där de första strängt sekretessbelagda försöken att reda ut vad som skedde kom först i mitten av 50-talet (under Chrusjtjov-epoken), dvs c:a 20 år efter händelserna (då var t ex alla dömda redan döda).⁶

Att vi vet så mycket om just Slánský-rättegången beror också till stor del på den politiska utvecklingen i Tjeckoslovakien. Utredningar och rehabiliteringar av de som hade dömts vid skenrättegångarna skedde även i andra östeuropeiska stater (förutom i Albanien), men detta skedde för det mesta med minimal publicitet och utan att göra grundliga undersökningar av vad som skett; man ville helt enkelt i största möjliga mån tysta ned denna för parti- och statsledningarna så pinsamma historia. Så var det också länge i Tjeckoslovakien, men i mitten av 60-talet var den politiska situationen förändrad och man beslöt att grundligt gå till botten med det hela. Denna process avbröts hösten 1968, med Warszawa-paktens invasion av Tjeckoslovakien, vilket satte stopp för publiceringen av undersökningsrapporter m m, vilket dock inte strypte informationsflödet: En hel del material om rättegångarna hade redan publicerats i Tjeckoslovakien och detta kompletterades nu genom att dokument, självbiografiska berättel-

¹ Dessa processer brukar namnges efter den ”huvudanklagade”: Patrascanu i Rumänien, Xoxe i Albanien, Rajk i Ungern, Kostov i Bulgarien och Slánský i Tjeckoslovakien.

² Slánský-rättegången inledde i själva verket en hel rad liknande rättegångar där personer under det högsta ledande skiktet dömdes. Den första ”omgången” omfattade sju rättegångar, med början i maj 1953, och följdes av en lång rad andra. För en översikt över rättegångarna i Tjeckoslovakien se Jiri Pelikan (ed), *The Czechoslovak Political Trials 1950-1954*, MacDonald, London 1971, sid. 123 ff.

³ Om Moskvarättegångarna finns redan mycket material på marxistarkiv.se, se menyn [Terrorn på 30-talet](#) (under Sovjetunionen)

⁴ Se bilagan *Litteratur om Slánský-rättegången* för en lista med tillgänglig litteratur.

⁵ Rättegången inleddes den 20 november 1952 och avslutades en dryg vecka senare.

⁶ Även affären med den ”judiska läkarkomplotten” i Sovjet i början av 50-talet blev i stort sett förpassad till glömskan, fast här fanns flera av de inblandade vid liv då man på 90-talet kunde börja forska i affären – ett resultat av detta är boken *Stalins sista brott* av Jonathan Brent & Vladimir Naumov (Nya Doxa. 2004)

ser m m smugglades ut ur landet (detta gäller bl a den officiella rapporten om Slánský-processen, som gavs ut i engelsk översättning⁷) och genom att ledande företrädare för det reforminriktade tjeckoslovakiska kommunistpartiet flytt till utlandet.

Den rikliga tillgången till dokumentariskt material gör Slánský-rättegången till en riktig guldgruva för den som vill förstå hur detta slags rättegångar gick till. Detta gäller i synnerhet frågan om hur bekännelserna framtvingades. Att samma metoder användes även i de andra skenrättegångarna, inklusive i Sovjet, står ganska klart, något som också de öppnade sovjetiska arkiven senare har bekräftat.

I denna artikel ska jag belysa några olika aspekter av Slánský-rättegången. Avsikten är inte att ge en heltäckande bild, utan avsikten är främst att komplettera de övriga texter som finns på marxistarkivet. Jag citerar bl a flitigt från Karel Kaplans till svenska översatta bok *I centralkommitténs hemliga arkiv – Sanningen om Slánskýprocessen*⁸ som tar upp intressanta aspekter som inte behandlas i de andra texterna.

Hur framtvingades erkännanden? De anklagade vittnar.

Vid Slánský-rättegången åtalades 14 personer, av vilka 11 dömdes till döden och avrättades. Av de tre som slapp undan med livet i behåll (de fick ”bara” livstidsdomar) har två skrivit självbiografiska böcker om sina upplevelser. Den intressantaste är Arthur Londons till svenska översatta bok *Bekännelsen*, vilken också bildade underlag till en film med samma namn, regisserad av Costa-Gavras. Boken (och filmen) besvarar i detalj frågan hur bekännelser framtvingades. Den medanklagade Eugene Löbl bekräftar och kompletterar Londons bild i sin bok, som tyvärr inte finns på svenska.⁹ En hel del av det som London och Löbl berättar har man redan tidigare vetat eller kunnat ”räkna ut”, men de ger också unika och levande detaljer om hur förhören m m fungerade i praktiken. Londons och Löbls vittnesmål bekräftas och kompletteras av flera andra vittnesmål, dokumentsamlingar m m.

Många olika slags förhørs- och påtryckningsmetoder kom till användning, såväl fysiskt våld (inklusive tortyr) som psykologisk press: Fångarna fick inte sova normalt, de fick dålig och otillräcklig mat, de utsattes för förödmjukelser och förolämpningar (även skenavrättningar förekom), de fick ingen rättshjälp (inga advokater), de hotades med att anhöriga skulle råka illa om de inte ”bekände”, lindrigare straff utlovades om de ”erkände” osv. Cyniskt nog väddjades även till deras lojalitet till partiet och till kommunismens sak (”Den internationella situationen är sådan att ditt parti [eller ”saken”] kräver detta offer av dig...”) osv.¹⁰

Allt detta samverkade givetvis, men London och Löbl är eniga om att de två faktorer som spelade störst roll när det gällde att bryta ner deras motståndskraft var sömn- och matbristen.¹¹

Otillräcklig sömn: Förhören pågick normalt 16 timmer per dygn, med 2 timmars paus och under hela tiden (dvs 18 timmar) måste fången stå eller gå (även under måltiderna). För sömn återstod således 6 timmar, men inte heller denna tid fick de sova i sträck: de väcktes var 10:e

⁷ Jiri Pelikan (ed), *The Czechoslovak Political Trials 1950-1954*, MacDonald, London 1971. (se även not 1)

⁸ Kaplan var sekreterare i den tjeckoslovakiska kommission som hade fått i uppdrag att granska Slánský-processen. Om denna bok, se [I centralkommitténs hemliga arkiv - Sanningen om Slanskyprocessen](#)

⁹ E. Löbl, *Sentenced and Tried*, Elek, London 1969

¹⁰ Detta att bli anklagad av ”de egna”, och inte av ”klassfienden”, var mycket smärtsamt, vilket alla som överlevt vittnar om. Det är också väl omvittnat att de åtalade, in i det sista, hade kvar sin socialistiska övertygelse. Detta framgår t ex av vittnesmålen från Löbl och London, men även andra efterlevande, såsom Marian Šlingova (hustru till dödsdömde Šling), som själv var arresterad i över 2 år och som i sin bok *Den fjättrade sanningen* skriven 1968, säger: ”Det var min övertygelse att det socialistiska systemet inte bar ansvaret för omänskligheter och fördärvet, liksom inte heller några av kommunismens ideal...”

¹¹ För ytterligare detaljer om förhörsmetoder m m, se Londons [Bekännelsen](#) och Marian Šlingovas [Den fjättrade sanningen](#)

minut och måste stiga upp och ”rapportera” sitt fångnummer. Detta pågick vecka efter vecka. I längden var detta mycket påfrestande.¹²

Svalt: Maten var dålig och otillräcklig så de var ständigt hungriga.

Efter några veckor under denna hårda regim var de fysiskt nedbrutna (med svullna och värkande fötter och ben, överkänslig hud m m). Lättnader kom endast när de ”erkänt” – då fick de både sova och bättre mat. Vid flera tillfällen tog de sedan tillbaka sina bekännelser, men då satte specialbehandlingen igång igen. De flesta anklagade (även London och Löbl) försökte göra självmord, vilket både framgår av deras egna berättelser och av säkerhetstjänstens rapporter och övriga dokument som finns bevarade¹³, men de lyckades inte, och ytterligare restriktioner och kontroller sattes in för att förhindra nya självmordsförsök.

Sätten att reagera under förhören varierade mycket. Vissa var tidigt ”samarbetsvilliga”, medan andra (bl a Šling) hårdnackat stod emot.¹⁴ Vi vet också att många av de anklagade, när de till slut ”kapitulerade” och ”erkände”, intalade sig själva att de gjorde detta för att kunna avslöja det hela och ta tillbaka bekännelserna när de väl kom inför rätta (vilket till slut ingen av dem gjorde). Vi vet också att innan de avrättades skrev alla utom Slánský brev – där de bedyrade sin oskuld – till Klement Gottwald (landets president och kommunistpartiets ordförande) och/eller till sina närmaste.¹⁵

För att en stat skall kunna betecknas som en ”rättsstat” får en person arresteras först när det finns bevis eller starka indicier som binder honom/henne till ett visst brott och brottsmisstankarna ska också meddelas den misstänkte¹⁶. De politiska rättegångarna i Östeuropa följde inte ett sådant mönster. I stället byggdes brottsrubriceringen och anklagelseakten upp *efter* arresteringen. Vanligen fick fången själv börja med att berätta om sitt liv och i denna levnadsbeskrivning försökte man sedan hitta uppgifter som med lämplig omtolkning kunde ges en brottslig innebörd, i stil med att ett visst möte, som egentligen var helt oskyldigt, i själva verket ingick i en konspiration där ondskefulla planer gjorts upp. Särskilt användbara var i sådana sammanhang relationer till de medanklagade och till personer som befunnits vara ”skyldiga” i någon annan skenrättegång. Det hela kompletterades med sådant som andra fångar bidragit med och med uppgifter som man av olika skäl ville ha med i anklagelseakterna osv. Ibland fick dessa så mödosamt framarbetade ”bekännelser” grundligt revideras, när man

¹² Om fången var extra motsträvig kunde förhören hålla på ännu längre tid. I t ex Otto Šlings fall framgår det av säkerhetspolisens rapporter att förhören ibland pågick upp till 22 timmar per dygn.

¹³ Den huvudanklagade Slánský försökte göra självmord flera gånger

¹⁴ Om förhören av den motsträvige Šling skriver Kaplan: ”I sitt vittnesmål från 1955 hade chefen för förhørsledarna, Doubek, beskrivit sin erfarenhet av förhören. Han preciserade att såvitt han kände till hade ingen blivit så ohyggligt torterad som Šling. Under dessa tortyrseanser, som ibland varade i tjugo timmar i sträck, måste förhørsledarna med jämna mellanrum avlösas ty de orkade inte längre. Šling hade emellertid genomlidit allt utan att ge vika.”

I ett ”tillägg” i Šlingovas bok citeras utförligt ur förhørsprotokollen med Šling, som visar hur han kämpade emot.

¹⁵ Efter domen fallit skrev t ex Šling till Gottwald: ”Jag förkunnar sanningsenligt före min avrättning att jag aldrig har varit spion.” Och till sin hustru skrev han: ”Du har säkert läst mitt uttalande, och min enda tröst är att det åtminstone har tjänat fredens sak och kampen mot de amerikanska imperialisterna. Det är allt jag kan säga till mitt försvar ... En sak är jag säker på, att du av mitt uttalande skall förstå att jag aldrig har varit spion.”

Gottwald fick breven först 10 dagar efter det att de dödsdömda avrättats. Familjerna fick överhuvudtaget inte se breven eller ens veta att de fanns förrän långt efteråt (1963).

¹⁶ Detta förfarings sätt har man för det mesta använt sig av, åtminstone formellt, i de flesta sk demokratiska borgerliga länderna i Europa och Amerika. Däremot har det förekommit politiska eller politiskt styrda rättegångar, där det är så och så med bevisföringen och man dömt på mycket tvivelaktiga grunder – detta var särskilt vanligt under kalla kriget, i McCarthyismens USA och även i Sverige (Enbomsrättegången). I kölvattnet till 9-11-attackerna har dock USA, när det gäller misstänkt ”terrorister”, även kastat sådana hänsyn åt sidan (och under årtal t ex hållit personer i fängsligt förvar på Guantánamo-basen utan formella brottsanklagelser)

från högre ort ville ändra på den processens inriktning i olika avseenden, t ex efter arresteringen av Slánský i slutet av 1951, då denne fick överta rollen som centralfigur, i stället för den redan i oktober 1950 arresterade Šling. I samband med detta ändrades också huvudanklagelsen till ”sionism” – innan dess hade det varit ”titoism” och ”borgerlig nationalism” – vilket givetvis krävde en hel del ändringar i de ”bekännelser” som tidigare framtvings.¹⁷

Hur fungerade ”rättsapparaten”? De anklagande vittnar.

Hur såg man då på det hela från den ”andra sidan”, från inblandade poliser, läkare, åklagare och från de politiker som godkände vad som skedde? Vilka motiv hade de för att spela med i spelet? Hur mycket visste eller trodde de sig veta om de verkliga förhållandena osv?

Londons och Löbels vittnesbörd ger vissa inblickar i detta, men när det gäller dessa frågor ger Karel Kaplan betydligt mer kött på benen. Kaplan har en mycket god insyn i alltihopa, beroende på att han var sekreterare i den utredning av Slánský-processen som tjeckoslovakiska kommunistpartiets centralkommitté beslutat genomföra. I Kaplans till svenska översatta bok *I centralkommitténs hemliga arkiv*, som bygger på forskning i arkiven (bl a från säkerhetspolisen) och på omfattande utfrågningar och intervjuer med inblandade från olika nivåer i stats-, parti- och rättsapparaten, finns därför en hel del viktiga uppgifter om dessa aspekter, vilket vi nedan ska ge exempel på.

När det gäller de ”brott” som de anklagade tvingades ”bekänna” så är det intressant, men inte särskilt förvånande, att de tillfrågade ger uttryck för de mest olika uppfattningar, från sådana som trodde att anklagelserna i stort sett var riktiga (gäller främst oerfarna, nyrekryterade säkerhetspoliser), till de som var på det klara med att det var fråga om påhitt, men som av olika skäl struntade i eller förträngde denna insikt (ofta med hänvisning till att det hela måste ses i ett större sammanhang). Samtidigt är det dock svårt att veta om alla tillfrågade verkligen säger som det är, eller om de vill framställa sig själva i en bättre dager och därför tummar på sanningen.

1. Politiska polisen

Arresteringarna och utredningsarbetet, dvs förhör m m, hanterades av den tjeckoslovakiska säkerhetspolisen ihop med representanter för den sovjetiska säkerhetstjänsten (som i praktiken ledde ”operationen”). Här följer ett längre utdrag ur Kaplans bok¹⁸ som handlar om hur man inom säkerhetspolisen agerade och såg på det hela – tyvärr saknas vittnesmål från de sovjetiska ”rådgivarna” (flera av dessa avrättades i samband med Berija-affären i Sovjet 1953-54). Vi får även vissa inblickar i hur högsta partiledningen agerade.

För varje grupp av personer som har spelat en roll i de politiska rättegångarna kan man ställa sig samma fråga: ”Varför gjorde de det?” Trodde de på det eller ej? Vad medlemmarna i den politiska polisen och framför allt förhørsledarna beträffade verkar svaret uppenbart: eftersom de in i detalj visste hur rättegångarna var upplagda och genom vilken sorts tortyr man skulle framtvinga bekännelser kunde de inte ett ögonblick tro att anklagelserna var välgrundade och straffen berättigade. Eftersom de inte kunde vara ovetande om att allt var lögn från början till slut har man ännu större anledning att på nytt fråga sig: ”Men varför gjorde de det då?”

Efter att ha tänkt igenom problematiken under en lång tid, och efter att ha diskuterat den med vänner förlorar jag mig fortfarande i gissningar. Jag vet att de metoder som användes av polisen hade föranlett några avskedsansökningar på hög nivå. Sådana frivilliga och sporadiska avhopp hade blivit praktiskt taget omöjliga sedan de sovjetiska rådgivarna gjort sitt inträde på scenen. De sade

¹⁷ Frågan om hur anklagelseakten kom till och de bakomliggande drivkrafterna ska vi återkomma och titta närmare på i samband med att vi studerar orsakerna till dessa rättegångar.

¹⁸ Kaplan a.a. sid.226-235. Jag har tillfogat några noter ...

utan omsvep till sina tjeckoslovakiska kolleger att man inte lämnade den politiska polisen annat än för att kastas i fängelse eller avrättas.

Några hävdade att polisens brutalitet bara var resultatet av att det fanns obildade personer inom dess led. Om man ser närmare efter upptäcker man bland förhørsledarna namn som Mudra och Smola, som har det sämsta rykte för sin grymhet. Båda har doktorsgrad. Den hemske Doubek¹⁹ själv hade studentexamen, som så många andra av hans medhjälpare. Det kanske var undantag som bekräftade regeln, ty det är sant att den överväldigande majoriteten av poliser som deltagit i konstruktionen av rättegångarna bara hade gått ut folkskolan.

Var alltså den politiska polisen en hop individer vars gemensamma nämnare var elakhet och sadistiska böjelser? Det förefaller mig trots allt föga sannolikt att polisen i ett enda slag hade lyckats anställa dussintals perversa personer. Jag granskade alltså den tjeckoslovakiska polisens lönelistor – för att upptäcka att man från och med 1948 hade anställt en mängd unga kommunister, för det mesta från arbetarklassen, som avgjort saknade mognad och yrkesskicklighet. De hade ingen erfarenhet av att leda ett förhör och visste inte ens hur man skriver ett protokoll, vilket ibland inte hindrade att de gjorde blixtkarriärer: en Doubek som avancerade till chef för förhørsledarna efter bara några månader, eller en Prchal, som utsågs till vice säkerhetsminister efter bara sex års tjänst, något över trettio år gammal.

Denna snabba tillströmning av unga som anställdes inom polisen strax efter februari 1948, hade fått ledningen att inrätta provtjänstgöringar. Inom ramen för denna utbildning hade Plaček sammanställt en broschyr, en sorts förhørsledarens handbok. Senare skulle man förebrå honom att han låtit sig inspireras av f d Gestapo-medlemmars erfarenhet. Tonen i broschyren talar för att dessa anklagelser är rimliga, och Plaček hade för övrigt tidigare förhört många Gestapomedlemmar som arresterats efter kriget. När jag frågade honom hur det egentligen låg till med detta svarade han utan att tveka: ”Det är helt och hållet fel. Allt som står i broschyren fick jag från jugoslaviska kamrater som i sin tur fått det av ryssarna. Dessa erfarenheter har enbart sovjetiskt ursprung.”

1963 straffades ett femtiotal funktionärer inom den politiska polisen med uteslutning ur partiet på grund av sin delaktighet i de politiska rättegångarna på femtiotalet. Det är deras uttalanden och bekännelser – till att börja med Doubeks – som till sist gav mig viktiga delar av svaret på den fråga som jag var helt besatt av.

Nästan alla hade trott att de tjänade partiet – en uppfattning som stärktes av hela inriktningen i deras yrkesutbildning. Hade man inte inpräntat i dem att de var försvararna av renheten inom partiet och den viktigaste skölden mot socialismens fiender som infiltrerat ända in i den kommunistiska ledningen? Eftersom de på så vis drivits till ständig misstänksamhet hade de lätt fallit offer för en fanatism som i namn av ”partiets och socialismens heliga sak” till sist utplånade de sista spärrarna som avhåller människan från brutalitet. De uppfattade partiets intresse som den högsta lagen, ett mål i sig som rättfärdigade alla medel. De tvingade oskyldiga att ”bekänna brott” därför att de var förvissade om att partiet behövde det. Beträffande de metoder som användes sade de ofta att Gottwald, säkerhetsministern²⁰ och andra medlemmar av ledningen – inklusive Slánský tills han blev arresterad – alltid var underrättade.

Innan de celler som i all hast inrättades i källaren till slottet i Koloděje började användas hade de inspekterats av minister Kopřiva i sällskap med sovjetiska rådgivare. De fann dem väl lämpade för ändamålet, fastän de var smutsiga hålör utan ljus, ventilation eller värme, där fången knappt kunde röra sig. 1968 medgav Kopřiva att dessa fängelseförhållanden var omänskliga samtidigt som han försökte rättfärdiga sig: han hade trott att fångarna var skyldiga till de oerhörda brott de anklagades för och att de därför inte hade rätt till någon hänsyn – ”de förtjänade inte något annat”, sade de sovjetiska rådgivarna på den tiden.

Gottwald kände till allt om de förhörsmetoder som användes. Han visste vad som försiggick i ”Stugan”: efter den information han fått från Budapest visste han vad de sovjetiska rådgivarna var i

¹⁹ Överstelöjtnant Doubek var chef för förhørsledarna och inrikesministeriets kontaktman. Han var en av de huvudansvariga för genomförandet av förhören och övriga rättegångsförberedelser. – *Red*

²⁰ Säkerhetsminister var Ladislav Kopřiva. – *Red*

stånd till; han hade informerats om fångarnas oräkneliga självmordsförsök och läst deras brev; han fick med jämna mellanrum rapporter från förhørsledarna. Trots dessa larmsignaler förblev hans reaktion på alla klagomål och böneskrifter densamma: ”Det vore bättre att de bekände istället för att jämra sig.” För Bacílek var det ännu enklare: ”Det var värst vad de jämrar sig bara för att man trampat på deras ömma tår!”

De fyra förhørsledarna sade också att de vid flera tillfällen hade blivit uppmuntrade av Gottwald. Ministern hade meddelat dem att ”kamrat Gottwald var mycket tillfredsställd med deras arbete, tackade dem för deras bidrag till att avslöja fiendens sammansvärjning och räknade med att de skulle fortsätta att vara partiets pålitliga stöd och uppmärksamt vaka över dess renhet”. Efter Slánský-rättegången befordrades ett femtiotal funktionärer inom den politiska polisen. Andra fick ekonomiska belöningar eller hedersutmärkelser.

I alla uttalanden som de forna förhørsledarna gjorde finns ännu ett element med för att berättiga deras handlande – nämligen de sovjetiska rådgivarna. De hyste blint förtroende för dem och följde minutiöst alla deras direktiv. I rådgivarna såg de den sovjetiska polisens prydnad, experter på kampen mot socialismens och partiets fiender, något som ministern och deras överordnade ständigt påminde dem om. Och de sovjetiska rådgivarna skulle aldrig ha höjt rösten mot den kroppsliga eller moraliska tortyren: det var inslag i deras yrkesutövning. ”Vad kunde jag göra?”, sade en före detta förhørsledare till mig för att försvara sig. ”Varenda dag gav jag förhørsprotokollet till min överordnade Doubek, som genast gav det till rådgivaren. De hade i förväg gjort upp en plan på successiva bekännelser som varje anklagad skulle göra. Ve mig om mina papper inte fyllde de uppsatta normerna, något som hände ofta. Då fick jag tillbaka dem med order om att tvinga fram de bekännelser som ingick i programmet. Det var först då som protokollet undertecknades. Så vad kunde man göra om inte använda den hårda metoden?”

1955 skickade Doubek en konfidentiell rapport om de sovjetiska rådgivarna till Zápotock. Detta dokument återspeglar hans gränslösa beundran, som säkert delades av de andra funktionärerna inom den politiska polisen, gentemot dem som de betraktade som sina mästare. Denna respekt inpräntades för övrigt i dem av ministern, som gjorde det på inrådan av Gottwald. Läsaren får förlåta mig att jag avviker från berättelsens röda tråd för att citera några typiska passager i Doubeks bekännelse. De avslöjar enligt min mening den fascination som rådgivarna väckte.

”Man kommer naturligtvis att fråga mig varför jag gjorde allt det där,” förklarade Doubek. ”Jag har redan uppgivit att när det gäller vissa saker så trodde jag på dem på den tiden... När det gäller andra gjorde jag dem fastän jag betraktade dem som felaktiga... Så fort jag hade utsetts kontaktade jag mina kamrater rådgivarna. Jag hade stor aktning för dem, jag härmade dem och jag gjorde allt de sade åt mig att göra. Jag bedyrar att om våra överordnade hade krävt att jag skulle göra vissa saker så skulle jag kanske ha tvekat, men när det kom från rådgivarna verkställde jag allt utan att säga en stavelse. Det talade jag för övrigt om med Košťál, Bruha och Musil, som kan bekräfta det. Jag utgick från principen att rådgivarna visste vad de gjorde därför att de kände till den sovjetiska plan som var anpassad till den internationella situationen, som de sade, medan vi inte visste om vad de representerade. De umgicks med våra högsta ledare och till och med kamrat Gottwald och alla var så vitt jag vet alltid överens med vad rådgivarna föreslog.”

Och Doubek fortsätter: ”Även om jag ibland hade mina tvivel, ja till och med om jag var övertygad om att den person som vi höll på att förhöra var oskyldig, intalade jag mig att allt detta tjänade högre intressen och jag upprepade kamrat Vladimirs²¹ mening: När man hugger ner skog faller det alltid spån. Och så fanns det ett annat argument som rådgivarna använde för att ge oss råg i ryggen: Förstår du inte vilket slag vi tillfogar imperialisterna genom att göra detta? Å andra sidan var jag smickrad av rådgivarnas förtroende. De avslöjade saker och ting för mig som de inte ens sade till ministern. Och jag gjorde samma sak gentemot dem... Jag har alltid trott att allt vad vi gjorde tjänade partiets och den internationella rörelsens intressen till förmån för freden, som rådgivarna hävdade så snart de kände att jag vacklade det allra minsta. De visste att de absolut kunde räkna med mig, som hyste blint förtroende för dem. Det var faktiskt de första sovjetryssar jag hade träffat

²¹ Lenin (övers anm)

– bortsett från dem i maj 1945 – och som jag umgicks med varje dag under flera år i rad. Till och med kamrat Gottwald, som jag träffade i närvaro av de sovjetiska rådgivarna, sade åt mig att alltid rådfråga dem i allt och att följa alla deras order.”

Saker och ting var inte så enkla. Visst följde varje förhørsledare de sovjetiska rådgivarnas ledstjärna, men han hade också utrymme för egna initiativ när det gällde att hitta på nya våldsmetoder. Den rivalitet som jag redan har talat om, och som ställde de båda grupperna mot varandra, var förmodligen en starkt bidragande orsak: det gällde att komma först med att avtvinga fångarna ”förfärliga” bekännelser. Senare skulle de båda rivaliserande grupperna gå så långt som till att inrätta en sorts ”socialistisk tävlan” sinsemellan. Insatsen i denna avskyvärda tävling var det antal sidor som den eller den anklagade kunde läsa utantill av den i förväg uppgjorda bekännelse som han skulle avlägga inför domstolen.

Vissa av förhørsledarnas karaktärsdrag går inte heller att bortse från i detta sammanhang. För det första spelade upplevelsen av att plötsligt vara mycket viktig säkert en roll hos dessa ungdomar på mellan tjugo och trettio år som dittills varit helt obemärkta på det politiska planet och som plötsligt blev herrar över högt uppsatta kommunisters öde. Nu var dessa i deras våld och de kunde skrämma dem och tvinga dem att säga vad som helst. Denna känsla av makt, som förstärktes av övertygelsen att de stod i partiets och socialismens tjänst, kunde inte annat än utlösa våldsinstinkter i vissa fall. Män som inte ens kunde sätta ihop en korrekt mening i protokollet tog här direkt hämnd på dem som tidigare hade formulerat partiets och regeringens resolutioner, hållit tal på Slottet eller skrivit böcker. Okända som blivit berömda kunde nu efter behag göra vad de ville med de fruktade ledarna, eftersom ledarna reducerats till ingenting.

Exemplet Závodský är mycket belysande i detta avseende. Han var före detta kommandant inom den politiska polisen och hade haft oturen att hamna hos en förhørsledare som tidigare varit en av hans anonyma underordnade. Denne behandlade honom nu som spion, trotskistisk agent etc, trots hans förtvivalade förnekanden. Emellertid hade partiet förklarat att han var en förrädare och den unge förhørsledaren stödde sig på dessa anklagelser. Han tillade till och med att Závodský var en inpiskad lögnare eftersom han inte ville erkänna vad partiet förebrådde honom. Ett år tidigare, 1949, hade Závodský redan upplevt en liknande scen, med den skillnaden att det då var han som ledde förhöret. I sällskap med Šváb hade han kommit och besökt fru Kohnová i fängelset för att övertala henne att bekänna allt. Hon var orättvist anklagad för spioneri i Fields nät²². Závodský kände henne sedan de kämpat tillsammans i Spanien, han visste att hon visat prov på stort mod, och de var vänner sedan mycket länge. Så snart Závodský kommit in i cellen hade hon bönfallit honom: ”Osik, du känner mig väl, vi var tillsammans under kriget i Spanien, du kan inte tro att jag skulle vara en förrädare!” Závodský, som alltid levte i blind tro gentemot partiet och Moskva, svarade: ”Tig, jag är inte Osik för dig. Och skynda dig att bekänna!”

Bland förhørsledarna fanns det säkert en del karriärister, antisemiter och sadister, men det rörde sig snarare om enstaka fall. Den överväldigande majoriteten lydte därför att de var övertygade om att göra partiet en tjänst genom att utföra de sovjetiska rådgivarnas order. De högt uppsatta funktionärerna inom partiet hade för övrigt gjort allt för att maximalt stimulera denna kommunistiska fanatism.

Jag har här pekat på en sorts motsägelse. 1963 försvarade sig förhørsledarna vanligtvis med att de bara lytt för att tjäna partiets intressen – medan de främsta ledarna från rättegångarnas tid å sin sida hävdade att de hade lurats av polisen, att deras beslut grundades på felaktiga upplysningar som man försåg dem med. De kastade alltså tillbaka bollen till varandra.

Ur historisk synpunkt är det för övrigt inte särskilt viktigt att exakt fastställa hur ansvaret fördelades mellan var och en av dem. För mig var det uppenbart att felet i grunden stod att finna i makt-systemet som sådant. Inte desto mindre tror jag, eftersom frågan om respektive skuld har ställts, att svaret bättre skulle kunna illustrera relationerna mellan de olika komponenterna i maktens mekanismer.

²² Amerikanen Noël Field var en av de huvudanklagade vid den politiska Rajk-processen i Ungern 1949 – *Red*

Vem bar då den största skulden, partiledningen eller den politiska polisen? Ledningen hade bestämt hävdad att den och den var agent i främmande makts tjänst, en förrädare eller en fiende, och detta utan att grunda sig på någon sorts bekännelse, ens en framtvängad, och utan att förhörens hade inletts. Det var den politiska polisen som hade i uppgift att lägga fram bevis för anklagelserna, anklagelser som partiledningen i förväg hävdade var korrekta. Det hade polisen *carte blanche* att göra. Ur detta perspektiv förefaller saker och ting vara relativt enkla: den politiska polisen skulle genom bevis stödja partiledningens politiska initiativ. Men det stannar inte vid detta, eftersom vissa initiativ också kom från den politiska polisens sida. Det var till exempel den som satte ihop Šlings påstådda brev och såg till att det hamnade hos partiledningen, eller brevet som var adresserat till den ”Store Gatsoparen”²³, och det var den politiska polisen som låg bakom arresteringen av Šling och Slánský. Det var partiledningen som hade satt igång kampanjen som gick ut på att ”spåra upp fienden” överallt och utan hänsyn till person, det var den som hade kritiserat polisen för dess bristande energi när det gällde att spåra upp partifientliga grupper. Det var alltså en ond cirkel, i vilken politikernas och polisens respektive ansvar var sammanflätade och vars motor fanns i Moskva.

Jag talade om detta med Kopřiva, som samtidigt varit medlem av centralkommitténs presidium – och alltså varit en politisk person – samt chef för den politiska polisen. Hans svar illustrerar väl en viss dold sida av affären: ”Javisst, jag var säkerhetsminister”, svarade han, ”men hur skulle jag på den posten ensam ha kunnat arrestera högt uppsatta personer inom partiet? De besluten fattades alltid av ledningen med kamrat Gottwald i spetsen. Samma kamrater som hade beslutat att jag skulle arrestera den eller den utslöt mig senare ur partiet. Varför? Därför att jag hade utfört deras order. Och om jag inte hade gjort det hade jag slutat i fängelset!”

Jag visste att Kopřiva inte var lycklig på ministeriet, att han var bedrövd över vad som försiggick inom polisen och att han innerst inne inte alltid gillade vad han tvingades göra. Hade han inte under ett arbetsmöte med Doubek och Košťál yttrat: ”Jag har en förbaskad lust att lämna den här bödelshålan”? Det var därför som jag i hans svar tyckte mig uppfatta en viss uppriktighet, i hans ansträngningar att i efterhand rentvå sig från skuld.

En annan sak hade slagit mig ännu mer i de förklaringar som de före detta förhørsledarna avgivit. På de frågor man ställde dem om huruvida de hade varit medvetna om det olagliga i sina handlingar svarade de på ett ganska samstämmigt sätt att man tio år senare höll på att lägga fram kriterier för dem som inte alls varit aktuella vid tiden för rättegångarna. Då hade ingen tagit rättsystemet på allvar: det var bara något som försvårade arbetet i onödan. Den högsta lagen var för dem partiets intressen, behov och resolutioner, och allt annat kom i andra hand. En del erkände till och med inte utan en viss oskuldsfullhet att eftersom de aldrig läst någon lag så hade de inte varit i stånd att respektera den. ”Ingen får vara okunnig om lagen” – den principen var helt okänd för dem. Deras överordnade sade för övrigt att de inte behövde bry sig om den, det var juristernas sak att hitta rätt lagparagraf och polisens roll bestod enbart i att se till att den anklagade uppförde sig enligt de politiska krav som rättegången som förbereddes ställde på honom.

2. Rättsapparaten

Många av lagens representanter, domare, åklagare, advokater... ställde upp för att genomföra Slánský-processen och en lång rad andra politiska rättegångar på 50-talet. Nedan ges flera

²³ Brevet till den ”Store Gatsoparen” var huvudsakligen en varning till adressaten (=Slánský) att ta sig i akt eftersom han riskerade att ”ställas inför rätta” och att han borde göra sig beredd att fly utomlands. I sin bok diskuterar Kaplan (sid 205-213) utförligt brevet och drar slutsatsen att det fabricerats av ryssarna. I en artikel i den historiska tidskriften *Slavic Review* nr 58 (1999), som delvis bygger på tillgång till nya källor, ifrågasätter Igor Lukes denna tolkning. Han menar att brevet var autentiskt och producerat av OKAPI, en CIA-understödd underrättelseorganisation bestående av tjeckoslovakiska emigranter i väst. OKAPI hade fått klart för sig att Slánský var på väg att hamna i onåd (flera tecken pekade i den riktningen) och beslöt att utnyttja situationen för att försöka få honom att ”hoppa av”, vilket – om det lyckats – skulle ha inneburit en stor framgång, inte minst propagandamässigt. Och om han avvisade erbjudandet och detta kom till den tjeckoslovakiska säkerhetspolisens kännedom, så skulle detta fördjupa det misstroende som redan fanns mot honom och fungera demoraliserande (inte minst för ledande kommunister i Östeuropa), vilket också skulle gynna OKAPI och väst.

exempel på detta (med utförliga utdrag från Kaplans bok²⁴). Den mest cyniske är den borgerlige domare som utan några som helst betänkligheter medger att han inte trodde det minsta på anklagelserna, men att det var rätt åt dem ändå, för de var ju kommunister och det var bara bra om de hade ihjäl varandra. Vi överlåter ordet åt Kaplan:

Undersökningen av vilka drivkrafter som fanns bakom rättsfunktionärernas handlingar var inte mindre intressant, fastän den var mycket mer invecklad. Bland dessa män, som alla hade universitetsutbildning, var det bara några få som hade föredragit att säga upp sig framför att verkställa order som stred mot deras yrkesheder och yrkesplikt. Det var mycket aktningsvärda undantag.

Jag ställde samma fråga till alla dessa ”rättvisans män och lagens försvarare” som jag fick tillfälle att tala med: ”Visste du att rättegångarna in i minsta detalj var uppgjorda på förhand och att det sätt de fördes på var olagligt? Visste du att dina anklagelseskriterier – eller dina domar – inte motsvarade någon verklig brottslig handling?” Bortsett från en enda svarade mig alla nekande och försökte rättfärdiga sig. Det var inte lätt att se klart, men vissa svar avslöjade åtminstone några av deras motiv.

Čepička, justitieminister mellan 1948 och 1950, hade infört vad man kallar ”kabinettsrättvisa”. Inom sitt ministerium hade han skapat en specialavdelning till vilken åklagarna och domstolarna skulle anmäla alla politiska rättegångar, hur oviktiga de än kunde verka, tillsammans med anklagelseakten och de begärda straffen. Dessa handlingar överlämnade sedan Čepička till centralkommitténs säkerhetskommission för godkännande eller ändringar och kommissionens beslut skulle därefter bara verkställas av domstolen. På min fråga om huruvida ett sådant förfaringsätt inte stred mot lagen svarade Čepička nekande. Han menade att regeringen hade rätt att föreslå, ja till och med påtvinga domarna den dom de skulle avkunna, genom det offentliga ministeriets förmedling. ”Men det är ju att kränka rättsväsendets oberoende som författningen garanterar!” utropade jag. Till svar fick jag höra. ”Det där oberoendet är en kvarleva från den borgerliga demokratin, med sin uppdelning av makten mellan den verkställande, den lagstiftande och den dömande. Det var en överspelad princip, helt föråldrad under proletariats diktatur där all makt utan undantag är koncentrerad till det politiska organet.”

Jag ville också ha ett samtal med Škoda, justitieminister under perioden av rättegångar efter Slánský-rättegången. Men han blev plötsligt sjuk så snart frågan om hans personliga ansvar hade ställts. Han blev lika snabbt frisk igen efter ockupationen i augusti 1968...

1968 hade den dystre och fruktade åklagaren Urválek också förlorat något av sin forna glans. Han hade klarat sig bra under den period då de politiska rättegångarna utsatts för granskningar. Vad problemet med ansvaret beträffade höll han sig alltid litet på avstånd, som om den politiska ledningen ville skona honom som ett diskret tack för hans tjänster. På alla mina frågor svarade han bara att han alltid handlat i enlighet med lagen. Vi kom givetvis också in på rättegången mot Slánský...

”Trodde du verkligen att anklagelseakten motsvarade sanningen?” frågade jag honom.

”Naturligtvis, eftersom ingen ifrågasatte det, alla hade ju bekänt.”

”Visste du inte att de där bekännelserna var framtvingade?”

”Nej, vi hade inte rätt att tala med den anklagade utom i polisens närvaro. Ingen hade klagat över brutal behandling.”

”Var det i enlighet med lagen? Och hur kunde du bekräfta i vilken grad bekännelserna var sanningsenliga?”

”Jag kunde kasta ett öga i protokollet i samtalsrummet i fängelset, där man förresten var avlyssnad. Det var förbjudet att ta med protokollet till sitt eget kontor.”

”Så inte ens åklagaren själv kunde få något bekräftat?”

²⁴ Utdraget ur Kaplan sid 236-241

”Det var omöjligt. Min roll bestod i att väcka åtal, inte i att bekräfta polisens arbete. Om jag hade velat göra det hade det stått mig dyrt!”

”Men var det inte du som sammanställde anklagelseakten?”

”Nej, det var polisen, och sedan de sovjetiska rådgivarna. Därefter godkändes den av politbyrån, och så överfördes den till en särskild kommission som skulle finputsa den. Jag var medlem av denna kommission. De mest framträdande där var Čepička och Kopecký. Den sistnämnde upprepade alltid att var och en av de anklagade inte förtjänade ett utan tre rep. Hur som helst, lagen kräver inte att åklagaren själv sammanställer anklagelseakten, det var inte alls ofrånkomligt.”

”Men hur kunde man tro att de begått så många brott? Ett helt liv hade inte räckt till!”

”Men de hade ju bekänt allt...”

”Du visste väl ändå hur den här rättegången hade förberetts? Du hade ju fått alla handlingar med de svar som de anklagade förmodades ge och ni andra, domarna och du, ni ställde de frågor som ni skulle ställa. Var det i enlighet med lagen? Du följde bara polisens order, du ställde till och med de frågor som polisen hade formulerat.”

Den före detta åklagaren teg. Istället för att svara på min fråga sade han att i och med att han blivit utnämnd till denna post utan att riktigt veta varför, så måste han handla enligt partiets och dess lednings önskemål. Han påminde mig också om att det var Gottwald själv som per telefon hade dikterat domarna för domstolens ordförande Novák, och att domarna och åklagaren därefter hade fått hundratals brev och telegram från olika företag som krävde sanktioner mot dem därför att de inte hade dömt alla anklagade utan undantag till döden.

”Jag vet det”, anmärkte jag, ”men glöm bara inte att det var ni som hade börjat spela detta dystra skådespel för folket, det var ni som utlöste denna flod av hat som till sist vändes mot er själva.”

Urvålek höll sig envist men ödmjukt till sitt försvarssystem, som han inte ville släppa. Han kunde ge intryck av att han när det gällde de politiska rättegångarna bara hade följt sin önskan att tjäna partiet inom ramarna för sitt yrke. Men det fanns en bandinspelning av ett samtal som han haft 1957, tror jag, i en vänkrets. Där hade han talat fritt och han uppehöll sig vid Šlanský-rättegången med så stor cynisk frispråkighet att det i ett enda slag visade att han i detalj kände till de olagliga omständigheter under vilka rättegången utspelats. Hos denne före detta åklagare, som senare blev ordförande i Högsta Domstolen, var cynismen tydligt parad med feighet så snart det blev fråga om att erkänna sitt personliga ansvar. Han hade enbart tjänat partiet för att i sin tur få stöd i sina planer på en vacker karriär.

De flesta domare hade också förklarat att vad som drev dem var en önskan att tjäna partiet. Det rörde sig då mest om före detta arbetare som kommit in i yrket efter en snabbkurs i juridik. Men till och med de gamla domarna, som hade lärt sig sitt yrke på normalt sätt, hade blundat för de uppenbara oegentligheterna av fruktan att hindras i karriären. Bland alla dessa samtal har jag valt ut två därför att de uttrycker två helt motsatta synsätt.

Den första domaren, som gått en snabbkurs i juridik, hade börjat sin karriär på femtiotalet genom några dödsdomar i rättegångarna mot Milada Horáková och Žingor, en hjälte inom det slovakiska motståndet som hade återupptagit kampen efter februari 1948 i spetsen för en väpnad grupp som bestod av vänner till honom. Utan att vid något tillfälle erkänna att dessa rättegångar utspelats under olagliga förhållanden rättfärdigade domaren de stränga straffen genom att hänvisa till det allvarliga i de brott, som alla de anklagade hade erkänt. Men han satte sig på tvären när jag sade till honom att den första olagligheten bestod i att avkunna domar som hade dikterats för domstolen av partiets organ eller av ministeriet, alltså av inkompetenta instanser. ”Jag vet ingenting om allt det där”, svarade han. ”Vad mig beträffar har jag alltid dömt i enlighet med min innersta övertygelse, utan att någonsin bry mig om eventuella instruktioner från andra organ.” Det var den förste domare som hade modet att ta på sig sitt ansvar, utan att gömma sig bakom partiet och dess direktiv, som han till och med försökte förneka förekomsten av. Kanske han inte ville framstå som en marionett som man manipulerade som man ville; kanske sade han sanningen och kanske hade han, när allt

kom omkring, verkligen dömt enligt sin övertygelse, som hur som helst grundades på den kommunistiska ideologin.

Den andre var en gammal och mycket erfaren domare. Han erkände utan omsvep att han mycket väl vetat om hur rättegången hade lagts upp. Han hade aldrig trott varken på de förevändningar man uppgivit för att iscensätta den eller på de anklagades skuld, eller på uppriktigheten i deras bekännelser. Varför hade han då dömt dem? Svar: ”Därför att kamraterna önskade det och därför att presidenten hade beslutat det. Varför inte göra dem nöjda? Jag struntade i om de ville ha avrättningar i sina egna led.”

”Men var fanns domarens samvete i allt detta, var fanns sinnet för rättvisa?” frågade jag.

”Rättvisa inför vem, om jag får fråga? Hade de inte brutit ner respekten för lagarna och för rättvisans värdighet? De hade upprättat djungelns lag och var nu på väg att sluka varandra. De fick bara vad de förtjänade. Hur som helst lyste lagen helt med sin frånvaro under de politiska rättegångarna. Den som de ville skicka till galgen hamnade i galgen. Det var deras inre angelägenhet när allt kommer omkring.”

”Men ni har låtit avrätta oskyldiga.”

”Det kan hända. Men även om de var oskyldiga, hur många oskyldiga hade inte de i sin tur på sitt samvete? Ingen skulle kunna räkna dem. Kanske inte de direkt, men det hindrar inte att de hade skapat och styrde en regim där godtycket hade blivit så naturligt att det inte längre chockerade någon.”

Var det hans hämnd på alla kränkningar av lagen och rättvisan, eller öste han ur sig all den harm han samlat i årtal mot den kommunistiska regimen och dess representanter?

Advokaterna får avsluta detta galleri med porträtt av lagens män som var indragna i de politiska rättegångarna... Vilka krafter hade drivit dem när de handlat inte som försvarare utan som bundsförvanter till åklagaren och domstolen? Rent generellt kan det sägas att deras beteende dikterats av det direktiv från justitiedepartementet 1948 som förbjöd försvarsadvokaterna att hindra domstolens arbete, att ifrågasätta polisförhörens resultat och att gå emot åklagarens åsikt. I fallet Slánský hade försvarsadvokaterna utsetts av den politiska polisen. Med undantag för två av dem var de notoriska samarbetsmän och handlade därefter. De hade inte ens fått alla handlingar i fallet och kunde bara kort samtala med sina klienter en stund innan rättegången inleddes – och då bara i närvaro av polisen.

3. Partiledningen

De följande Kaplan-utdragen handlar om hur högsta parti- och statsledningen fungerade. Bl a diskuteras hur mycket den högsta ledningen i själva verket visste om vad som hände och deras personliga ansvar för det hela.

*Chockstämningen efter arresteringen*²⁵

(...)

Vem beslöt om arresteringarna och på vilka grunder? Det var ibland ”fem”-gruppen (Gottwald, Zápotocký, Široký, Slánský och säkerhetsministern), ibland centralkommitténs politiska sekretariat, ibland Gottwald ensam. Alla dessa beslut fattades på förslag av säkerhetsministern, som grundade sig på resultaten av utredningar av andra fall som drog med sig nya misstänkta. Det var resultat som man i de flesta fall fått tack vare framtvingade bekännelser eller polisprovokationer. Denna arresteringsprocedur användes emellertid bara när det gällde de höga stats- eller partifunktionärerna. I alla andra fall, det vill säga de allra flesta, härstammade beslutet från ministern, polischefen eller kretsens partisekreterare.

Initiativet till att utpeka den eller den personen som fiende kom alltså från den politiska polisen. Dess beslut var avhängiga olika kriterier och motiven till dem var mycket varierande. Det är alltså

²⁵ Kaplan sid 217-220

svårt att med exakthet definiera dem eftersom de inte följde någon särskild linje. Den första principen var att arresteras dem som nyligen blivit klandrade av partiet. Frank och Frejka hade hur som helst bara arresterats därför att det var nödvändigt att bland de anklagade låta vissa representativa ansvariga inom den ekonomiska sektorn figurera. Under loppet av dessa olika undersökningar hade den politiska polisen samlat så många element att den kunde kräva att praktiskt taget vem som helst skulle arresteras när som helst. På det här området spelade de sovjetiska rådgivarna en avgörande roll, ty de formulerade i sista hand den politiska polisens förslag.

På min fråga om hur dessa möten gick till eller hur förslagen godkändes svarade f d minister Kopřiva mig: ”Helt i normal ordning. Vi samlades hos kamrat Gottwald, för det mesta i Slottet. Jag läste upp förslagen och de andra godkände dem. Det var bara i undantagsfall som de ryckte till när de fick höra vissa namn.” Vad Široký beträffade är det på sin plats att göra ett påpekande om hans ställning i ”Fem”-gruppen: det förefaller som om han bara inbjöds till dessa möten när personer med slovakisk härkomst diskuterades.

Jag återkommer till Kopřiva, som jag haft långa diskussioner med om orsakerna till att så många arresteringar godkändes. På min fråga om hur det var möjligt att tro på så orimliga anklagelser svarade han: ”Förslagen kom från de sovjetiska rådgivare som hade mitt förtroende och som lade fram värtaliga bevis för mig.” Jag invände, med hänvisning till fallet Šling, att han själv ju sett att Šling vägrade göra några bekännelser. Kopřiva själv hade kommit till undsättning genom att förhöra honom med hugg och slag. Trots Kopřivas nekande bekräftades detta av andra personer som varit med om hur Šling misshandlades. ”Hur kan du tycka att anklagelserna under sådana omständigheter är trovärdiga?” fortsatte jag.

”Hans vägran att erkänna förklarades för mig av de sovjetiska rådgivarna som ett försök att skydda andra skyldiga eller sig själv, alltså som ett bevis på förställning gentemot partiet.”

”Ni utgick alltså från att Šling var en fiende?”

”För oss var det inget tvivel om den saken”, svarade Kopřiva.

”Men han erkände ju ingenting någonsin”, invände jag, ”inte ens efter att ha blivit utsatt för våld med ditt tillstånd.” ”Jag kan inte minnas att jag givit något sådant tillstånd.” ”Och ändå kan jag visa dig ett sådant, med din namnunderskrift. Det ger förhørsledaren rätt att använda de våldsmetoder och bestraffningar som han förordat.”

Vårt samtal gled därefter över på arresteringen av avdelningskommisariater inom den politiska polisen:

”Du ledde personligen denna operation. Trodde du verkligen att de var fiender?”

”Taussigová kom ofta och klagade över dem och sade att de hindrade undersökningen av Šling därför att de var personliga bekanta till honom.”

”Det är väl ändå inte med utgångspunkt från Taussigovás pladder som du kunde lägga fram förslaget om att de skulle arresteras?”

”Jag visste var jag hade henne. Hon kallades Rasputin i kjol, hon avskydde Švermová, Švábs syster – det var framför allt mot henne som hon rasade. Å andra sidan hade rådgivarna och Köhler också tryckt på om arresteringar. Vid den här tidpunkten var det förresten helt normalt att betvivla lojaliteten hos de gamla kämparna i de internationella brigaderna i Spanien. Den rådgivare som hade upprättat dossiern, med pusselbitar som han fått av Köhler och Čepička, upprepade hela tiden för mig att det var bättre att arresteras tio oskyldiga än att låta en enda fiende komma undan. Och dessutom var atmosfären kvävande. När jag gick till ministeriet på morgonen visste jag aldrig om jag skulle komma tillbaka hem på kvällen.”

På den punkten var han säkert uppriktig. Vid tiden för de massiva arresteringarna av högt uppsatta kommunister frågade sig alla bland dem om det inte snart skulle vara deras tur. Innan de arresterades hade de ofta känt skuggan av en misstanke sväva över sig, om det så bara var genom att upptäcka att de var telefonavlyssnade, skuggade etc. Bara Reicin, som redan avskedats och satts under polisövervakning, hade vågat skriva till Gottwald och uttrycka sin förvirring. Han bad att få bli å-

talad för att äntligen få veta vad man förebrådde honom och för att kunna rentvå sig från ogrundade misstankar. När jag läst Reicins brev var jag djupt chockerad: hur kunde Reicin, som hade legat bakom så många politiska rättegångar och som visste allt om hur de lades upp och iscensattes, be om att bli arresterad för att få bevisa sin oskuld? Han om någon borde väl veta vad arresteringarna ledde till. Hoppades han på att kunna bevisa sin oskuld genom att hänvisa till de många tjänster han gjort partiet, eller till den foglighet han alltid visat när det gällt att verkställa den sovjetiska hemliga polisens order? Till sist skulle han också mycket riktigt bli arresterad – för att föras till galgen...

*Den kommunistiska ledningen*²⁶

Hur paradoxalt det än är skulle det visa sig att undersökningen av vad som drev de högsta kommunistiska ledarna när det gällde de politiska rättegångarna var särskilt besvärlig. De hade till synes bevarat sin fria vilja, vilket på inget sätt hindrade dem från att skicka sina närmaste medarbetare och gamla kamrater i fängelset och till galgen.

Hade de inte blivit utsatta för vissa påtryckningar? Vi har redan nämnt de som Budapest, Warszawa och Moskva utövade på Gottwald. Emellertid tillkommer andra yttre påtryckningar, på det lokala planet. Den politiska polisen kom oavbrutet med ”nya avslöjanden” om brottsliga handlingar; att inte reagera på dem var detsamma som att försöka skydda fiender. Den kampanj som syftade till att ”spåra upp fienden inom partiet” och som igångsattes strax efter februari 1948 på Kominforms och Moskvaskas enträgna uppmaningar, hade också snabbt urartat till en hysterisk häxjakt vars eko inte kunde undgå att tränga in i partiets högsta krets. Inte heller de ekonomiska svårigheterna bör glömmas i detta sammanhang. Det måste ha varit frestande att förklara dem med fientliga intriger, om möjligt samordnade och organiserade.

Antag att ledarna under inflytande av de mest skiftande påtryckningar blev tvingade att acceptera en roll i rättegångarnas tragedi... Men istället för att nöja sig med en passiv roll utvecklade de alla en stor aktivitet. Gottwald ingrep direkt i förundersökningarna, gjorde anteckningar i kanten på protokollen och kompletterade förhørsledarnas frågor. Han drog också upp den politiska linjen i rättegångarna, arrangerade anklagelseakten, bestämde vilka domar som skulle avkunnas och sammanställde en hel serie kompletterande akter som inte alls låg inom hans kompetensområde. Övervakade han i fallet Slánský hur förundersökningen förlöpte för att kunna avvärja eventuella misstankar mot sin egen person? Varför hävdade han då att det var bråttom att avslöja allt och vem det än vara månne på vilken nivå som helst, varför lät han då så ursinnigt förfölja offrens anhöriga?

Gottwald var inte den ende som handlade på ett så till synes motsägelsefullt sätt. Likadant gjorde Kopecký, som smickrat Šling knappt en månad innan han arresterades, för att sedan inför centralkommittén hålla det mest avskyvärda tal om honom som någonsin ekat i de lokalerna? Samme Kopecký som skrev insmickrande fraser till Slánskýs femtioårsdag – ”partiets och arbetarklassens trogne son” – för att några månader senare släpa honom i smutsen och kalla honom slug räv, imperialismens agent etc.

Eller ta Široký, som inte bara nöjde sig med att nitiskt avslöja de ”nationalistiska slovakernas” politiska misstag, utan som till på köpet försåg den politiska polisen med kompletteringar av anklagelseakten. Det är sant att han vid den här tiden var så rädd för sitt eget öde att han var beredd att offra allt för att vända uppmärksamheten från sin egen person.

1952 tackade Bacílek offentligt Novotný för hans hjälp i förberedelsen av rättegången mot Slánský. Det hade han allanledning att göra, ty Novotný hade varit mycket samarbetsvillig när det gällt att förse förundersökningen med olika dokument från centralkommitténs arkiv. Hans iver och initiativ hade till och med storligen förvånat konstapel Šenka inom den politiska polisen, som hade i uppdrag att ta hand om Slánský. Novotný hade föreslagit ytterligare en huvudanklagelsepunkt, som bestod i att förebrå Slánský för att ha velat lamslå partiets arbete. Gottwald tillbakavisade till sist detta förslag, antagligen av rädsla för att själv eventuellt bli anklagad av Slánský för dåligt organisationsarbete inom partiet. Man kan för övrigt fråga sig om Novotnýs initiativ inte avsiktligt hade riktats mot Gottwald personligen – på tillskyndan av ryssarna. Flera andra utmärkte sig på liknande sätt vid tiden för rättegången, Čepička, Bacílek (”det svinet Slánský vill avgjort inte erkänna ett ord

²⁶ Kaplan sid 241-48

mer än det som man kommer att kunna bevisa”, anförtror han 1952 åt en vän) och senare Barák och Zápotocký. I april 1956, då det var utom tvivel att rättegången till alla delar varit uppgjord på förhand, hävdade Zápotocký fortfarande: ”Hur det än förhåller sig kan ingenting rubba min övertygelse att Slánský var ett avskum som ville gripa makten.” Bara Dolanský hade vid den här tidpunkten intagit en mer reserverad hållning. Var det ett avsiktligt val eller var det helt enkelt de ekonomiska problemen som tog hela hans uppmärksamhet i anspråk?

Vad beträffar orsakerna till detta beteende skulle det vara oriktigt att, som vissa har föreslagit, söka dem i vissa ledares personliga grymhet. Šváb, Slánský, Reicin, Závodský och andra lika hårdhudadade personer blev till sist själva offer. De stora rättegångarna var då ett inslag i den politiska bilden, de var maktmekanismens naturliga kuggar. De roller som en Široký eller en Husák, en Bacílek eller en Šmidke, en Zápotocký eller en Slánský spelade fungerade på ett mer eller mindre identiskt sätt. I egenskap av ledare var de stötspelare i ett system som hela tiden hade fängslat, torterat och avrättat oskyldiga. De var allihop solidariska, ända fram till den stund då de i sin tur kände sig hotade. Det var först då som lägret splittrades i förföljare och förföljda. Och man kan ganska säkert utgå från att om ödet hade skickat Zápotocký i fängelset i stället för Slánský skulle deras inställning ha förblivit densamma; och om Široký hade arresterats i stället för Husák skulle Husák ha uppfört sig precis som Široký gjorde gentemot honom själv!

Enligt en annan hypotes kan rättegångarna ses som en logisk följd av maktkampen mellan de högsta ledarna. Jag har redan påpekat att den orsaken enligt min mening ingalunda kan vara upprinnelsen till rättegångarna och att den på sin höjd skulle ha inverkat på valet av de blivande offren. Men konkreta exempel skulle bättre illustrera detta påstående.

Ingen i Tjeckoslovakien hade kastat en skugga över Gottwalds auktoritet. Gottwald var av hela partistyrelsen och hela partiet erkänd som den obestriddige mästaren som skulle leda de andras steg. Emellertid har jag ofta undrat om Gottwald inte kände sig utsatt för Moskvans misstro. Efter sin tid i Komintern visste han att han var omringad av agenter, han hade upptäckt mikrofoner i sin våning och allt detta hade antagligen bidragit till hans frivilliga isolering. När jag gick igenom listan över dokument i hans privata arkiv såg jag honom framför mig i färd med att på nytt läsa de hemliga rapporter som han nästan dagligen fick från partiets och statens alla ledare (kanske med undantag för Kopecký) – och plötsligt utbrista: ”Och vem är det som skriver rapporter om mig och skickar dem till Moskva?” Att Gottwald aktivt deltog i uppläggningsen av rättegångarna skulle kunna förklaras med hans rädsla för Moskva.

Arresteringen av och domarna mot en hel rad ledare, som därmed försvann från den politiska scenen, var ett drömtillfälle för deras gelikar att konsolidera sina egna ställningar, och för de hittills undanskymda partiarbetarna att äntligen göra en snygg karriär. Zápotocký, Široký, Čepička och Kopecký skulle kunna hänföras till den första kategorin, Novotný, Barák och Köhler till den andra. De politiska rättegångarna innebar fördelar för dem allihop, det måste man ta med i beräkningen när man undersöker orsakerna till deras aktiva medverkan.

Vissa ledare hade också hänvisat till de förpliktelser som partiet påtvingade dem och till den lydnad som de var skyldiga partiet. Det var Bacíleks hållning när han pekade på att Gottwald själv givit honom i uppdrag att förbereda rättegången mot Slánský och på att partipresidiet därefter givit honom order beträffande de därpå följande rättegångarna. Barák och Čepička hade liknande argument.

Om man alltså accepterar att vissa godkände rättegångarna för att inte själva bli misstänkta och att andra handlade av rädsla för Moskva, för partiledningen och rådgivarna eller av lydnad gentemot partiet, så har man hela tiden att göra med drivkrafter som i efterhand ser ut som försök att rättfärdiga sig. Därav kan man anta att ingen av dem verkligen trodde att anklagelserna var välgrundade och därmed inte heller att rättegångarna gick lagenligt till. Den grundläggande frågan inställer sig alltså på nytt: trodde de det eller trodde de det inte? De flesta av de argument som jag just gått igenom talar till deras nackdel. De kunde inte rimligtvis tro på så oerhörda anklagelser, helt enkelt därför att de var otroliga. I så fall skulle ledarna ha drivits att handla som de gjorde av rädsla, självförsvar, respekt för partiets direktiv, maktkamp eller karriärism.

Anklagelserna var svåra att svälja och ändå reste sig ingen inom maktens högsta organ och ställde frågan: vad är sant i allt detta? Hur kommer det sig egentligen att juristen Čepička, den garvade organisatören Široký, den evige kritikern Zápotocký, den försiktige Kopecký eller den eftertänksamme Gottwald, dessa härdade och erfarna politiker, utan att blinka godtog de fantastiska spionhistorier som kokats ihop av Vondráček, av poliser i stil med Kohoutek – som inte ens visste vem Georgi Dimitrov var, av unga arbetare som rekryterats till hemliga polisen och som inte ens kunde skriva ett protokoll, eller av poliser som Doubek, Prechal och Šmola?

Hela partiledningen hade med största allvar studerat anklagelseakten som Doubek med systematisk hjälp av de sovjetiska rådgivarna hade kokat ihop. Man tyckte inte att den var tillräckligt övertygande: Čepička förebrådde till exempel Doubek för att bara grunda sig på de anklagades beaktelser utan att ta med några andra bevis i beräkningen, medan Široký ansåg att påståendena var för lösliga. Emellertid ställde ingen av dem frågan om det verkligen fanns någonting av sanning i anklagelserna. Politikerna hade efterträtt poliserna för att i anklagelseakten göra några smärre skönhetsoperationer i avsikt att ge den ett litet sken av sannolikhet. Ingen hade heller betvivlat kvalitén i de framlagda bevisen. När Bacílek skickades iväg till fängelset strax innan rättegången inleddes hade partiledningen långtifrån givit honom order om att förhöra sig om de anklagades synpunkter: det handlade enbart om att se till att de inte tänkte förstöra skådespelet och att de skulle fortsätta att ljuga i partiets intresse.

Medlemmarna i den kommunistiska ledningen ville inte erkänna den sanning som skrämde dem. Varför denna vägran? Kanske därför att de genom att iscensätta denna rättegång envisades med att vilja erlagga den obligatoriska tributen till Moskva som för Tjeckoslovakiens del hade satts till ett högt pris. Kanske kände de sig lättade över att för tillfället inte vara i de andras ställe. Eller också kanske de kände till sanningen utan att vilja höra den. De täppte till öronen. Kanske rättegången kom lägligt för dem själva genom att den utsåg syndabockar i ett läge när ekonomin gick allt sämre. Kanske ville de inte förarga Moskva eftersom de mycket väl visste att denna rättegång föll inom ramen för den sovjetiska utrikespolitiken. Allt detta kan förvisso tas med i beräkningen utan att man för den skull får någon förklaring till den utomordentliga nit som visades. Varför hade de varit så ursinnigt aktiva när de lika gärna hade kunnat nöja sig med en passiv roll?

Om man betraktar problemet ur den synvinkeln är det frestande att godta den andra hypotesen, enligt vilken ledarna skulle ha trott att anklagelserna var med sanningen överensstämmande. De levde onekligen i en atmosfär som var tung av misstankar, laddad med hysteri, på ständig jakt efter spioner och konspiratörer. Att det kunde finnas en sammansvärjning inom partiet föreföll dem troligt. Denna sammansvärjning, som var så omfattande, gav dem till och med ett bevis på det utomordentliga intresse som imperialismen ägnade Tjeckoslovakien: de var alltså mycket stolta över att ha motverkat dessa dunkla planer och ha avslöjat spionnätet...

Under denna oroliga och vansinniga period, under denna helt och hållet godtyckliga regim, fanns det inget utrymme för logiskt resonemang. Det irrationella verkade rimligt och ingenting var omöjligt eller otroligt. Ledarnas sätt att resonera kunde alltså påverkas av det klimat som de själva hade skapat. Övergreppens och olaglighetens regim var deras egen, de resonerade enligt dess kriterier och det var inom ramen för denna regim som de redan hade låtit döma tiotusentals oskyldiga. Varför då hejda sig på halva vägen, varför inte tro att andra oskyldiga i själva verket var skyldiga?

Det är besvärligt att hålla isär alla dessa antaganden, särskilt som de kräver en konfrontation mellan dagens sätt att resonera och gårdagens. En konfrontation mellan logiken och fanatismen, mellan verkligheten och hysterin, mellan det rationella och det irrationella, alltså en konfrontation mellan motsägelser som svårligen låter sig jämföras.

Allt som jag upptäckt har sammantaget fått mig att dra slutsatsen att ledarna visste hur det låg till med rättegångarna, åtminstone tillräckligt för att inte bara sitta med armarna i kors. Emellertid ville ingen medlem av den dåvarande partiledningen som jag senare samtalade med erkänna att han hade känt till sanningen. Alla sade att polisen fört dem bakom ljuset och att de skulle ha reagerat om de bara vetat. Jag var emellertid skeptisk: 1956 kände de redan obestriddligen till sanningen utan att för den skull ge klarsignal till rehabilitering av offren. Året 1956 bevisar för övrigt på ett iögonfallande men indirekt sätt att ledarna redan under tiden för rättegångarna kände till mer än de

senare ville medge. Ty fem år senare visade sig deras mentala process vara densamma: förvränga sanningen eftersom man inte kunde hindra den att gå i öppen dager, strypa den med ideologiska snaror, i den uppenbara avsikten att hålla sig kvar vid makten utan att komplicera tillvaron för sig.

Omständigheterna hindrade mig att gå till grunden i mitt sökande efter de motiv som drivit den kommunistiska ledningen när det gällde rättegångarna mot deras egna kamrater. I mina ögon finns det förmodligen flera olika orsaker till deras beteende: ovillkorlig lydnad inför Moskvas order, grundad på både rädsla och tro på det rättfärdiga i Sovjets politiska linje; brist på personligt mod; vansinnesatmosfären som karaktäriserades av häxjakter och ideologisk fanatism; makthunger och till sist vissa karaktärsdrag hos dessa ”oförsonliga bolsjeviker”...

*I partiets intresse*²⁷

I vilken ände man än börjar studera motiven hos alla de människor som i olika egenskaper spelade en roll i de politiska rättegångarna kommer man till sist alltid fram till denna nyckelförklaring: ”i partiets intresse”.

Det var i kraft av partiets resolutioner som den politiska polisen verkställde arresteringar och brutala förhör. Det var på partiets befallning som de åtalade erkände rena fantasibrott, offentligt spottade på sitt förflutna och utmålade sig som de värsta brottslingar som förtjänade det strängaste av alla straff. Eftersom partiet hade velat ha det på det viset lärde de sig rena fantasibekännelser utantill för att kunna rabbla dem inför domstolen och den allmänna opinionen. Och dessa regimens stöttepelare, som de egna kamraterna hade skickat i döden, gick ibland så långt som att under galgen utstöta detta sista skrik: ”Leve Tjeckoslovakiens kommunistiska parti, leve Gottwald!” Deras kärlek till partiet förnekades aldrig, inte ens i deras sista brev till familjen eller till Gottwald: en del av dem uttrycker i brevet sin önskan om att deras barn ska uppfostras i den kommunistiska andan och i trohet mot partiet.

Det var också i partiets intresse som åklagaren lade fram sina åtalpunkter som var så späckade med fasansfulla brott att ett helt liv inte hade räckt till för att utföra dem. För domarna var avkunnandet av oförsonliga domar i republikens namn detsamma som att avkunna dem i ”partiets namn”, eftersom deras chef telefonledes hade dikterat hur många rep de skulle fördela. Och försvarsadvokaterna böjde sig också för partiets order som den politiska polisen förmedlade till dem.

För sin del hade den kommunistiska ledningen åberopat partiets intressen när de i detta tragiska drama givit vissa rollen som bödel och andra rollen som försoningsoffer. I partiets namn eller intresse, i Moskvas eller eget intresse, hade partiledningen utfört dussintals politiska mord och tusentals godtyckliga övergrepp. Det var under partiintressets fana som ledningen uppmanade till klassvaksamhet och angiveri, det var under samma tecken som den utlöste häxjakten och ropen på blod. Den utnyttjade partimedlemmens och den enkle medborgarens förtroende för att få sina ohyggligheter godkända. Det var i partiets och partiintressets namn som vågen av våldsam repression, godtycke och övergrepp som svepte fram över landet sedan 1948 lanserades...

Varför hölls Slánský-rättegången?

I modern historieskrivning, särskilt den som riktar sig till allmänheten, är det vanligt att förklara stalinismens förtryck och brott med att kommunismen som idé är ond. Detta förklarar egentligen ingenting, utan är bara ett sätt att demonisera socialistiska och kommunistiska idéer som sådana och dölja de brott (inklusive folk mord) som faktiskt begåtts och *begås* av de kapitalistiska makterna med USA i spetsen.

Inte heller Slánský- och de övriga rättegångarna i Östeuropa kring 1950 har sina *rötter* i Stalins ondska och förföljelsemani, utan det finns djupare, rationella orsaker.

En viktig nyckel till förståelsen av det skedda fås om man lägger märke till att förtrycket i Sovjetunionen på 30-talet och i Sovjetunionen och Östeuropa efter Andra världskriget skärptes när den internationella spänningarna ökade.²⁸

²⁷ Kaplan sid 256-7

Det som på 30-talet ”markerade” avstampen för den ökande stalinistiska terrorn var nazismens seger i Tyskland (1933) och de återverkningar detta fick för utvecklingen i Europa (tyska annekteringen av Österrike och Tjeckoslovakien, spanska inbördeskriget m m): Den stalinistiska jakten på oppositionella började på allvar 1934 och kulminerade med de stora rättegångarna 1936-38. Det ”rationella” i detta, sett ur Stalins synvinkel, var att han inför de hårdnande internationella motsättningarna, ville göra sig av med all opposition som i en krigssituation skulle kunna försöka störta hans regim. Detta är också innebörden i det argument som brukar framföras av stalinister och deras påhejare, nämligen att man genom utrensningarna gjorde sig av med potentiella ”femtekolonnare”.²⁹

Situationen i slutet av 40-talet var snarlik: Det ”kalla kriget” hade startat.³⁰ Åter hårdnade de internationella motsättningarna och inför den konfrontation med väst som tornade upp sig ansåg sig Stalin behöva stärka kontrollen över både Sovjetunionen och Östeuropa: All verklig och potentiell opposition måste avlägsnas.

De första försöken att stärka kontrollen över Östeuropa ledde till ett stort bakslag: Titos Jugoslavien vägrade att vika sig för Moskva. En upprepning av detta måste förhindras. Alla som kunde tänkas ha sympati för titoismen, eller som kunde tänkas ifrågasätta Moskvans ”ledande roll” måste rensas ut och ersättas med folk som var 100%-igt lojala med Moskva.³¹ Detta var huvudsyftet med utrensningsvågen i Östeuropa kring 1950.³²

I alla skådeprocesser i Östeuropa innan Slánský-rättegången (t ex Rajk-rättegången i Ungern) är ”titoism” och ”borgerlig nationalism”, givetvis i maskopi med imperialismen, de viktigaste anklagelsepunkterna. När Slánský-rättegången går av stapeln finns dessa anklagelsepunkter kvar, men nu har ”sionismen” tillkommit som en central fråga. Vad är det som hänt? Det nya Israel hade ju skapats med Stalins välsignelse?

I själva verket var detta med ”sionismen” inte bara något som gällde Tjeckoslovakien. Även i Sovjet startade vid ungefär samma tidpunkt en kampanj mot ”sionismen” och en rättegång hölls mot den ”Judiska antifascistiska kommittén”. Något senare ”avslöjades” också en ”judisk läkarkomplot” mot Stalin & Co.³³ För att förstå varför detta skedde, och just då, ska

²⁸ Detta påpekas t ex av Isaac Deutscher i flera av hans verk, se t ex hans tal [Kalla krigets myter](#) (1965)

²⁹ Detta argument framfördes bl a av den prostalinistiske amerikanska ambassadören Joseph E. Davies i hans bok *På uppdrag i Moskva* (svensk översättning 1942): ”Regeringen tog sin sak grundligt och rensade upp landet från förrädiska element. I tvivelaktiga fall fällde man hellre än friade. Det fanns inga femtekolonnare i Ryssland 1941 – de voro skjutna. Rensningen hade befriat landet från förräderiet”. Så ville Moskva att omvärlden skulle se på saken, även om det rent sakligt är fel – det förekom faktiskt en hel del *verkliga* femtekolonnare under början av den nazistiska invasionen i Sovjet, bl a i Ukraina, fast det var inte den typ av människor som utrensades i slutet av 30-talet, utan nationalister, uttalade anti-kommunister och liknande.

Argumentet om utrensning av potentiella femtekolonnare används fortfarande av stalinistiska dinosaurier som vill ge legitimitet åt Moskva-rättegångarna 1936-38. Detta är också det huvudargumentet som ärkestalinisten Molotov anför i sina samtal med journalisten (och Mototov-beundraren) Felix Tjujev (finns utgiven på engelska under titeln *Molotov Remembers*): ”Det begicks misstag. Men vi kunde ha fått ännu fler offer under kriget och till och med ha förlorat om ledningen hade vacklat, om det fanns sprickor i den, om det existerade oenighet. Om den högsta ledningen hade spruckit på trettioalet, skulle vi ha hamnat i en svårare position, många gånger svårare, än vad den visade sig bli... Om vi inte vidtagit hårda åtgärder vete fan hur dessa svårigheter hade slutat...”

³⁰ Det var inte bara fråga om ett propagandakrig och ett ekonomiskt ”krig”, utan även om allvarigare konfrontationer, såsom Berlin-krisen 1948-49 och Koreakriget 1950-53.

³¹ I detta perspektiv var alla som visat initiativkraft, tillbringat längre tider i väst eller haft kontakter med väst misstänkta, såsom gamla Spanien-kämpar, sådana som suttit i nazistiska fångläger (men överlevt), sådana som verkat i Storbritannien under kriget osv. Från 1949 hamnade också judar (”sionister”) i blickfånget.

³² Rättegångarna användes även för andra syften, t ex för att dölja de verkliga problemen, ekonomiska och andra, i Östeuropa, dvs de anklagade fick fungera som syndabockar för det som var dåligt (så användes f ö även Moskvarättegångarna på 30-talet).

³³ Det är denna historia som den redan nämnda boken *Stalins sista brott* handlar om.

vi låta en marxistisk historiker, själv med judisk bakgrund, klargöra det historiska sammanhanget, nämligen *Isaac Deutscher*:

1948, när Israel började forma sig självt till en stat, blev vi vittne till en egendomlig situation i vilken ryssarna och amerikanerna – de två supermotståndarna – förenades. Tillsammans lyckades de få bort England från Mellanöstern. Och tillsammans uppträdde de som barnmorskor under Israels födelseakt.

Vilken Stalins uträkning än må ha varit, är det paradoxalt nog honom Israel har att tacka för sin självständighet. Och det var från det staliniserade Tjeckoslovakien, från de tjeckiska vapenfabrikerna, som Haganahs huvudsakliga vapeninnehav kom. Med dessa ”fläckade” vapen besegrade judarna i Palestina engelsmännen och araberna. Det bistånd och den effektiva materiella hjälp som Stalin gav judarna verkade olycksbådande, tyckte politikerna i väst. De väckte harm och rörde upp en inte oväsentlig mängd ovilja mot judarna.

Sedan kom det kalla kriget. Israel, som skakade i sina grundvalar, var omgivet av den fientliga arabvärlden, hyste rädsla för sin framtid och var beroende av ekonomisk hjälp från amerikanska judar, allierade sig i handling om också inte i ord med Förenta staterna. Detta kunde bara väcka missnöje i Ryssland. När fru Golda Meir, den nyskapade statens första ambassadör, kom till Moskva, hälsade ryska judar henne med jubel och demonstrerade högt sin solidaritet med Israel. Stalin, som kan ha betraktat den ovanliga scenen från sitt fönster i Kreml, beslöt sig för att betrakta judarna som en instabil faktor, att Israel hade lönat honom med otacksamhet (vilket till en viss utsträckning var sant), och att judarna i Sovjetunionen var opålitliga. Då han räknade med möjligheten av en konflikt med USA och också ett krig mellan Ryssland och västmakterna, började han att förfölja judarna och stämplade dem som ett folk ”utan fädernesland”, utan rötter och återigen som ”kosmopoliter”. Varje jude, viskade man, hade en släkting i väst och oftast i Amerika. Hur skulle man kunna lita på honom som en verkligt sann rysk patriot? Kunde man vara helt säker på att hans lojalitet skulle vara hos Sovjetstaten? Så tänkte otvivelaktigt Stalin.

Om man objektivt och nyktert analyserar hela situationen som den framstod under det kalla krigets atmosfär, måste man medge att detta slags resonemang, hur fjärran det än må vara mig, inte fullständigt saknade logik. Judarna i Ryssland hade en böjelse, skulle man kunna säga, för Amerika och för sina släktingar där. Om man t.ex. kunde föreställa sig att amerikanska soldater marscherade in i Ryssland, som de tyska arméerna hade gjort, skulle de förmodligen ha fått en hel del sympati och inte så få samarbetsmän från judarna på platsen. Det är onödigt att förneka det. Vad Stalin i sin grymhet aldrig frågade sig var det mest fundamentala: Hur kommer det sig att det så många årtionden efter revolutionen fortfarande finns människor i Sovjet vilkas lojalitet till Sovjetregimen skulle kunna betvivlas? Om det var sant att de var ”opålitliga”, då borde kanske inte judarna ha klandrats utan Sovjetregeringen själv? Även om Stalin hade frågat sig detta, skulle han någonsin ha erkänt att det var hans regering och hans förvrängning av revolutionen, som hade skulden? Emellertid var detta en mycket komplicerad härva av ansvar, misstroende och skräck. I Stalins händer verkade alla politiska initiativ resultera i ytterligheter av absurditet, brutalitet och hänsynslöshet. Och plötsligt hotades hela världen av ett hemskt skådespel när Stalin hittade på den s.k. ”läkarsammansvärjningen”. Den 3 januari 1953 kungjordes att nio professorer i medicin, som var anställda som husläkare för härskarna i Kreml, plötsligt hade arresterats och kastats i fängelse. De anklagades för att ha förgiftat några av sina berömda patienter, för att planera ytterligare mord, för mordförsök på sovjetiska marskalkar och generaler, för att försvaga landets försvar och för att handla i enighet med och på samma gång för och i den engelska och amerikanska hemliga polisens och den judiska internationella organisationen Joints intressen. Det fanns dunkla hänsyftningar om ytterligare hotande avslöjanden om sammansvärjningens omfattning och förgreningar och om konspiratörernas andra ogärningar. Den kampanj som startades mot judarna skulle, enligt en del åsikter, ha slutat i en evakuering av alla judar från deras bostadsorter och en påtvingad bosättning någonstans i Fjärran östern eller i Biro-Bidzjan. (*Den ryska revolutionen och judefrågan*, en föreläsning som Isaac Deutscher höll i slutet av oktober 1964).

Deutscher beskriver på ett bra sätt vad som var grunden till att sionismen till slut blev den viktigaste ideologiska anklagelsepunkten vid Slánský-rättegången, där också de flesta

anklagade, 11 av 14, var av judisk härkomst (vilket f ö betonades i anklagelseakten). Det är intressant att konstatera, att sionismen hamnade i rampljuset ganska sent under förberedelserna för rättegången: Till en början var det ”trotskism”, ”borgerlig nationalism” och ”titoism” som stod i centrum, men i mitten av 1951 kom sionismen i fokus.

Karel Kaplan beskriver hur anklagelsepunkterna på detta sätt växte fram efterhand. Hans version kompletterar även *Deutscher* på flera punkter:

Efter arresteringsvägen och centralkommitténs möte i februari 1951 verkade det som om rättegången skulle utspelas på Šling-Clementis-nivå. Tesen om ett spionnät som högljutt utvecklats av Kopecký och godkänts av centralkommittén, kunde emellertid inte utgöra grunden för en stor och uppseendeväckande rättegång, och ännu mindre ge den önskat internationellt eko. I början verkade de anklagades sammansättning peka på att organisatörerna av rättegången först och främst siktade in sig på gamla krigskämpar från Spanien, på dem som emigrerat till Väst under andra världskriget liksom på de slovakiska nationalisterna. De första förhören ledde inte heller någonstans, eftersom man saknade en central punkt att hänga upp anklagelserna på. Utöver de anvisningar som krävde att man skulle göra en trotskist av den och den anklagade och en nationalist av någon annan hade förhørsledarna inte fått något dokument som på något vis kunde bekräfta misstankarna. Eftersom de inte alls kände sina ”klienter” och ofta inte ens visste vad trotskism var för något eller var nationalismen började, var de tvungna att ta sig fram i blindo utifrån de anklagades curriculum vitae: varje anklagad måste redogöra för sitt liv och utifrån detta konstruerades sedan ”dunkla passager”... med de sovjetiska rådgivarnas hjälp.

I början saknade alltså förberedelsen för rättegången en precis plan. Den hade säkert dugt till att skrämja det tjeckoslovakiska samhället och på så vis kunnat spela en viss roll på det lokala planet, men inte på den internationella scenen: med ett antal anklagade som var mindre än under *Rajk-rättegången* skulle den knappast ha fått motsvarande politiska och ideologiska följder på utrikesplanet.

Efter en trevande upptakt med ett påstått trotskistiskt nät började äntligen strukturen skönjas i mitten av 1951, i samma stund som de sovjetiska rådgivarna kungjorde att det fanns ett internationellt hot från den borgerliga judiska nationalismens sida. De bad chefen för förhørsledarna, Doubek, och hans medarbetare Košlál, att sammanställa allt man redan fått fram under förhören om sionismen och sammanställa en rapport avsedd för ”de kompetenta instanserna”. Sagt och gjort. Rapporten, i vilken namnet Slánský redan började nämnas ofta i samband med sionismen, skickades snabbt iväg till de ”kompetenta instanserna”, det vill säga Prags slott och Kreml i Moskva.

Huvudvittnet Vondráček väntade bara på ett tecken för att ge sin fantasi beträffande sionismen fritt utlopp. Han var en gammal Gestapo-medarbetare, som arresterats efter kriget och ibland använts som provokatör, närmare bestämt mot en hög socialdemokratisk funktionär på inrikesministeriet – personen ifråga tvingades säga upp sig och ersattes genast av en kommunist. Vondráček satt fortfarande i fängelse. Polisen behövde bara säga ett ord till honom och han var beredd att vittna om vad som helst mot vem som helst. På skrivmaskinen som man ställt in i hans cell började han alltså sätta ihop en hel bok om det engelsk-amerikanska spionnätet i Tjeckoslovakien, ett nät som senare blev sionistiskt. För det mesta rörde det sig om rena fantasierna. Han blandade in Šling, Slánský och en mängd andra namn på påstådda agenter och han broderade ut duken med ett helt nät av agenter som arbetade i sionismens tjänst. Några förhørsledare förblev skeptiska gentemot så många obevisade påståenden, medan andra, däribland de sovjetiska rådgivarna, trodde på dem. Det ledde till att vissa passager togs med i anklagelseakten mot Slánský och togs på allvar av domstolen under rättegångens lopp, desto mer som Vondráček personligen vittnade inför den. 1956 eller 1957 skulle läkarna bekräfta att han led av tilltagande sinnesförvirring.

Detta vittnesmål stämde emellertid perfekt in i den antisionistiska kören, hur fantasifullt det än var. I juli 1951 fick Taussigová, som klagat över att vissa officerare inom armén blivit avskedade, genom Novotnýs förmedling ta del av försvarsminister Čepičkas svar i vilket han rådde henne att aldrig mer försvara sionisterna. Och i september samma år höll Kopecký, som var känd för att alltid framföra ryssarnas senaste synpunkter, ett långt tal om sionismens faror inför TKPs central-

kommitté som samlats för att kritisera Slánskýs aktiviteter och besluta om hans avsättning från posten som partiets generalsekreterare. De sovjetiska rådgivarna krävde å sin sida att man skulle ge dem fria händer att avslöja den sionistiska komplotten. Den ideologiska linjen i den stora rättegången hade dragits upp och i ett slag givit den internationella dimensioner. På den här nivån borde rättegången absolut ge förstasidesrubriker. Från och med då började nätet dras åt kring Slánský.

Varför hade egentligen organisatorerna av rättegången till sist bestämt sig för antisemitism istället för att ta upp någon annan ideologisk linje i stil med trotskism, titoism, västimperialism? Ty vid den tidpunkt då Slánský arresterades, i november 1951, skulle de tjeckoslovakiska ledarna ha blivit mycket förvirrade om man bett dem att definiera sionismen. Bara Čepička hävdade med bestämdhet att sionism helt enkelt var en av grenarna på den amerikanska spioneriverksamheten.

I Moskva, där denna ideologiska linje fötts och via de sovjetiska rådgivarna ympats in i den tjeckoslovakiska polisen och det politiska livet i landet, var saker och ting inte mycket klarare. Men varför sattes antisemitismen plötsligt i högsätet i mitten av 1951?

Enligt min åsikt hänger det ihop med den ändrade sovjetiska politiken gentemot Mellanöstern. Ursprungligen väntade sig Sovjetunionen att skapandet av staten Israel skulle gynna de egna politiska och militära positionerna i denna del av världen, eftersom öppningen mot Medelhavet alltid hört till de ryska expansionistiska strävandena. Det var därför som Sovjetunionen så välvilligt stödde den unga judiska staten, särskilt med en avsevärd militärhjälp, och underlättade östeuropeiska judars utvandring till Israel. Under åren 1948-1949 blev Tjeckoslovakien starkt förknippat med denna politik. Moskva hade siktat på ett ökande inflytande för de prosovjetiska strömningarna i Israel vilket i ett enda slag kunde öppna portarna för Sovjetunionens intåg i denna del av världen. Det var precis motsatsen som skulle inträffa. Moskvans förhoppningar krossades.

Stödet till Israel hade parallellt till följd att det framkallade arabländernas fientlighet gentemot det sovjetiska blocket, något som stängde vägen för sovjetiskt inflytande i Mellanöstern. För att undanröja detta hinder var det alltså nödvändigt att offentligt uttrycka en radikal förändring i inställningen till Israel. En stor politisk rättegång med antisemitiska inslag skulle tydligt visa för araberna att den sovjetiska politiken fått en ny inriktning. Så kan man enligt min åsikt ha resonerat när man beslöt sig för antisemitism som ideologisk grund för den stora rättegången.

Jag ägnade mig alltså uppmärksamt åt att studera vidden av det tjeckoslovakiska deltagandet i den sovjetiska politiken gentemot Israel. I det syftet gick jag igenom talrika dokument från Gottwalds arkiv, från regeringen och framför allt från Švábs arkiv.

Tjeckoslovakien levererade vid den här tiden vapen till Israel enligt de handelsavtal som ingåtts. Kvantiteten måste ha varit avsevärd att döma av det brev som Israels ambassadör skrev till Gottwald för att å sin regerings vägnar tacka honom för Prags förstående hjälp och för det viktiga militära biståndet. Samtidigt hade Clementis skickat flera skrivelser till ministerrådet om klagomålen från arabländerna, som hotade att bryta sina handelsförbindelser med Tjeckoslovakien ifall landet envisades med att fortsätta sina vapenleveranser till Israel. Regeringen tvekade att fatta ett beslut, antagligen därför att inga precisa direktiv hade kommit från Moskva. I väntan på sådana gav regeringen alltfler tillstånd för emigration till Israel. Men ännu mer betecknande var regeringens deltagande i Haganaverksamheten.

När Mikunis, sekreteraren i det israeliska kommunistpartiet, anlände från Moskva till Prag hade han med sig en plan som gick ut på att på tjeckoslovakiskt territorium militärt utbilda judar som önskade emigrera till Israel. Detta projekt förutsatte att de enheter som skulle utbildas till största delen skulle omfatta prosocialistiska och prokommunistiska element som efter sitt ingripande i det första israelisk-arabiska kriget skulle utgöra en viktig militär styrka som skulle lyda kommunistiska order och som skulle väga tungt för den judiska statens framtida politiska inriktning. Det måste framhållas att de tjeckoslovakiska ledarna visade en samfällid skepsis gentemot detta projekts förutsättningar att lyckas. Emellertid kom projektet från Moskva och de kände sig förpliktade att följa upp det. Det var därför som Slánský och Geminder, som då var internationell sekreterare i TKPs centralkommitté, hade givit ett visst antal av sina underordnade i uppdrag att genomföra projektet.

Aktionen hade således satts igång. Rumänska, polska och ungerska judar kom till Tjeckoslovakien för att genomgå militär träning. Det skulle emellertid snabbt visa sig att dessa unga judar inte var särskilt entusiastiska för kommunismen, snarare tvärtom, och att tiden i militärlägrer för dem bara utgjorde ett utmärkt tillfälle att lättvindigt kunna resa till Israel. Vapenleveranserna betalades regelbundet av den israeliska regeringen, medan de andra utgifterna betalades av den tjeckoslovakiska regeringen, som delvis täckte dem med offentliga medel och betalade resten ur kommunistpartiets hemliga fond. Denna källa bidrog också till finansieringen av vissa broderpartier i väst, inbördeskriget i Grekland och andra liknande aktioner. När Gottwald 1951-1952 fick veta hur mycket den "israeliska affären" hade kostat blev han mycket upprörd och menade att sionisterna hade missbrukat avtalet och övergått till skumma affärer. Det är hur som helst svårt att tro att Gottwald inte skulle ha varit informerad om kostnaderna för denna aktion. Hans upprördhet verkar snarare vara ett självförsvarsdrag i efterhand.

Den ideologiska linje som till sist bestämdes för den stora rättegången i Prag sammanföll med andra fall av antisemitism i Sovjetunionen, som t ex fallet med de judiska läkarna eller med den judiska antifascistiska kommittén. Det skulle vara förhastat att därav dra slutsatsen att det fanns något samband mellan de inre spänningarna i Sovjetunionen, vilket dessa affärer delvis avspeglar, och den inriktning som Slánskýrättegången gavs. Enligt min åsikt skulle den antisemitiska inriktningen på rättegången snarare stödja den sovjetiska utrikespolitiken och ge ytterligare en förklaring till den politiska omsvängningen i Mellanöstern.³⁴

Kaplan menar vidare Stalin vid denna tidpunkt var övertygad om att en militär konfrontation i Västeuropa var oundviklig och att Tjeckoslovakien bl a pga sitt geografiska läge var den svagaste länken i detta perspektiv, vilket bidrog till att utrensningarna i Tjeckoslovakien blev särskilt omfattande och brutala.

Tjeckoslovakien i backspegeln

Idag är kapitalismen återupprättad i Tjeckoslovakien, som inte längre ens existerar som statsbildning, ty i efterdyningarna av stalinismens totala sammanbrott bröt sig Slovakien ur och bildade en egen ny stat.

Ändå såg det så ljusst ut till en början: När den tjeckoslovakiska folkrepubliken upprättades efter 2:a världskriget så var det med ett omfattande folkligt stöd.

Det tjeckoslovakiska kommunistpartiet var starkt redan på 20-talet, i själva verket näst störst i Västeuropa, efter det tyska fram till 1933 (Hitlers maktövertagande), varefter det var störst. Det var ledande i motståndskampen mot nazismen, vilket ytterligare stärkte dess folkliga förankring och det blev efter befrielsen Tjeckoslovariens största parti. Det fanns heller inga anti-sovjetiska traditioner i Tjeckoslovakien (i motsats till t ex Polen), utan Sovjetunionen sågs allmänt med mycket positiva ögon, inte minst pga dess insatser i kampen mot Nazityskland.

Tjeckoslovakien hade därför unika möjligheter att med brett folkligt stöd driva en socialistisk politik och man grep sig an med detta med stor entusiasm.³⁵

³⁴ På en punkt bör dock kritik riktas mot Kaplans analys. Han tillskriver de antisemitiska inslagen Moskvas besvikelse över att Israel-politiken misslyckats och att man ville förbättra relationerna till arabstaterna. Detta är nog riktigt, men bara en del av sanningen: En viktig roll spelade även det faktum att Stalin såg judarna som en allmänt opålitlig faktor, även i Sovjetunionen – hur detta kom sig klargör Deutscher på ett förtjänstfullt sätt i det tidigare citerade avsnittet ur ett av hans tal.

³⁵ I själva verket kan den stora omfattning som de politiska rättegångarna fick i Tjeckoslovakien delvis förklaras av just det faktum att kommunismen där hade en så stark folklig förankring. Ur Stalins synvinkel innebar detta en fara, nämligen att de tjeckoslovakiska kommunisterna, med sitt starka folkliga stöd liksom Tito skulle gå en egen väg. Genom att topphugga det tjeckoslovakiska kommunistpartiet, särskilt på kommunister som visat initiativkraft, moralisk tåga osv, och ersätta dessa med figurer som saknade dessa kvaliteter och som därför också blev mer beroende av stöd från husbonden i Moskva, så fick Moskva större möjligheter att kontrollera och styra utvecklingen. Detta förfarande var f ö tydligt även efter invasionen 1968.

Den stalinistiska politiken började dock ganska snart att undergräva det folkliga stödet. De politiska rättegångarna och de inskränkningar i yttrandefrihet och demokratiska rättigheter, liksom krav på total ideologisk och politisk ”renlärighet”, som följde i rättegångarnas spår spelade här en viktig roll, men givetvis även ekonomiska och andra misstag.³⁶

Det var inte så att majoriteten av befolkningen i Tjeckoslovakien redan från början förstod att de politiska rättegångarna var skenrättegångar och att de åtalade var oskyldiga till de brott som de anklagades och dömdes för. Nej, många trodde att de var skyldiga, kanske inte till alla anklagelser, men ändå. Hur kunde detta komma sig? Hur kunde man tro på alla dessa absurditeter? Ja, det finns flera orsaker till detta, där det stalinistiska monopolet på massmedia var en faktor, men långt ifrån den enda.

För det första bör man ha klart för sig att det hela utspelades mot bakgrund av det spända internationella läget, det kalla kriget, vilket gjorde att rädslan för en konfrontation med väst blev allmän. Att många i Östeuropa var benägna att sätta tro till att det fanns massor av spioner, terrorister, kontrarevolutionärer, sabotörer osv (och förvisso fanns det också sådana), var därför inte så underligt (jfr för övrigt McCartyismen i USA vid samma tid).

Tron på Stalins ”geni” och ”ofelbarhet”, liksom synen på Sovjetunionen som det stora föregångslandet, vilket kommunisterna hade itutats under årtionden gjorde dem benägna att acceptera skenrättegångarna – även när de hyste tvivel om vissa aspekter av dessa, så tröstade de sig med att Stalin & Co nog ändå visste vad de gjorde. Till detta kom att de fått lära sig att klasskampen med nödvändighet måste skärpas efter den socialistiska revolutionens seger, vilket ”förklarade” att så många fiender, spioner och förrädare dök upp i deras mitt.

Men helt oavsett vad folk i gemen trodde om rättegångarna, så kom den sjuka atmosfär av misstänksamhet som följde i dess spår att förgifta relationerna i samhället och på så sätt undergräva socialismens möjligheter. Rättegångarna bidrog på så sätt med en av de första spikarna i socialismens/kommunistens likkista i Öst.

Med tiden började allt fler att ifrågasätta rättegångarna, i synnerhet när de internationella relationerna blev lite mindre spända, efter Stalins död (mars 1953), vapenstilleståndet i Korea (juli 1953) och Genève-avtalet om Indokina (1954). Ganska snart började man också försiktigt att återupprätta rättegångarnas offer. Berijas och hans närmaste medarbetares fall i Sovjetunionen 1953, med bl a dödsdomar mot flera av de sovjetiska säkerhetsmän som hade deltagit i iscensättandet av Slánský-rättegången, liksom Chrusjtjovs avslöjanden 1956 bidrog till omvärderingen av det förflutna och till att sanningen om rättegångarna kröp fram. Upproren i Berlin 1953 och Ungern 1956 gav också tankeställare.

Det bör dock understrykas att *inget* av detta medförde att det tjeckoslovakiska folket tog avstånd från socialismen och kommunismen som sådan. De socialistiska idéerna var fast förankrade: man ville ha verklig socialism, vilket bl a innebar att man ville bli av med de brister och fel som stalinismen fört med sig.³⁷

Uppgörelsen med skådeprocesserna spelade en stor roll när det tjeckoslovakiska kommunistpartiet i slutet av 60-talet med brett folkligt stöd tog sig an uppgiften att göra upp med det stalinistiska arvet och bygga en ”socialism med mänskligt ansikte”. När sedan de sovjetiska

³⁶ För detaljer om detta, se Hejzlars bok.

³⁷ Denna socialistiska framtidstro omfattades inte bara av folkets majoritet, utan även av dem som själva varit offer för den stalinistiska häxjakten. Exempelvis berättar Šlingova att hennes dödsdömde man Otto Šling ropade ”Länge leve Tjeckoslovakiens kommunistiska parti” före sin avrättning: Och själv skriver hon: ”Det var min övertygelse att det socialistiska systemet inte bar ansvaret för omänskligheterna och fördärvet, liksom inte heller några av kommunismens ideal, som förmådde mig att kräva medlemskap som kommunist, trots att detta under några år hade inneburit att tillhöra samma organisation som den brottens förövare alltjämt tillhörde, inklusive några av dem som var ansvariga för min mans avrättning.”

stridsvagnarna i augusti 1968 gjorde slut på drömmarna om en verklig, demokratisk socialism, innebar detta ytterligare en stor spik i "realsocialismens" likkista. Detta gäller givetvis i synnerhet Tjeckoslovakien, men i själva verket hela Östeuropa inklusive Sovjetunionen. Och de negativa konsekvenserna för den socialistiska och kommunistiska rörelsen i den kapitalistiska världen ska vi bara inte tala om. Att det sedan dröjde ytterligare 20 år innan spelet var slut ändrar inte på detta faktum, att invasionen i Tjeckoslovakien och krossandet av "Pragvåren" var inledningen på slutet: De sovjetiska byråkraterna skördade det dom sått.

Not om SKP och Slánskýprocessen

Det svenska kommunistpartiet (SKP) dansade som vanligt efter Moskvas pipa när det gällde rättegångarna i Östeuropa, inklusive den i Tjeckoslovakien. SKP-pressen rapporterade om rättegångarna helt i enlighet med de informationer man fick från Tass och andra östeuropeiska nyhetsbyråer. Utåt höll man således masken, men bland partiets medlemmar och sympatisörer fanns det tvivel, vilket politbyråmedlemmen Harald Rubinstein senare lät förstå. I en debattartikel, publicerad i *Ny Dag* 15/10 1963 inför 1964 års partikongress, skrev han bl a

"Den som exempelvis aldrig tvivlade på riktigheten av anklagelserna mot Slánský och alla hans medanklagade, den som aldrig inom sig reagerade emot denna till såväl innehåll som form vederstyggliga rättegång – den har förvisso ingen särskilt misstänksam läggning."

Anmärkningsvärt nog har den dåvarande partiordföranden Hilding Hagberg (han tillträdde som partiledare 1951) ingenting att säga om dessa rättegångar i trilogin *Socialism i tiden*, som han själv ser som ett "bidrag till en partihistoria", eller i den självbiografiska *Jag är och förblir kommunist*. I dessa böcker kritiserar han "stalinkulten" liksom Moskvarättegångarna och han är även kritisk mot att Jugoslavien 1948 utstöttes från "kommunisternas världsförbund". Men ingenting sägs om skådeprocesserna i Östeuropa som ju hänger samman med de nämnda företeelserna. Han nämner inte ens Rajk-rättegången i Ungern, som det inte går att bortse ifrån om man vill förstå Ungern-revolten 1956, vilken han (under rubriken "Kontrarevolutionen i Ungern") ändå ägnar flera sidor i andra delen av *Socialismen i tiden*.

Bilagor

De anklagade

När det nedan står "centralkommitté" menas det tjeckoslovakiska partiets centralkommitté.

Dödsdömda (och avrättade):

Rudolf Slánský, generalsekreterare i centralkommittén och vice konseljpresident i Republiken Tjeckoslovakien

Bedřich Geminder, chef för centralkommitténs sektion för internationella relationer,

Ludvik Frejka, andre sekreterare vid den ekonomiska sektionen i presidentens kansli

Josef Frank, andre sekreterare i centralkommittén,

Vladimir Clementis, utrikesminister,

Bedřich Reicin, vice försvarsminister,

Karel Šváb, viceminister för säkerhetstjänsten,

Rudolf Margolius, vice handelsminister,

Otto Fischl, vice finansminister

Otto Šling, distriktssekreterare (Brno-distriktet)

André Simone, redaktör för partiorganet "Rudé Právo"

Livstidsdömda (och senare frigivna och återupprättade):

Vavro Hajdu, vice utrikesminister

Artur London, vice utrikesminister

Eugen Löbl, vice handelsminister

Litteratur om Slánský-rättegången

Här tas bara upp litteratur som finns på svenska eller engelska.

Memoarer och liknande

Två av de tre som fick fängelsestraff har skrivit ”memoarer”:

Artur London, [Bekännelsen](#) (på svenska)

E. Löbl, *Sentenced and Tried*, Elek, London 1969

Flera anhöriga till de dödsdömda har skrivit om saken, bl a:

Marian Šlingova, [Den fjättrade sanningen](#), Stockholm 1969 (hustrun till O. Šling, som själv satt i fängelse i 2½ år)

Slanska, *Report on my Husband*, Hutchinson, London 1969 (hustru till Slánský)

Heda Margolius Kovály, *Under A Cruel Star: A Life in Prague 1941-1968*, Plunkett Lake Press 1986. (hustru till Margolius)

Ivan Margolius, *Reflections of Prague: Journeys through the 20th century*. London: Wiley, 2006. (son till Margolius)

Dokumentariskt

Den utredningsrapport som framtoogs på kommunistpartiets initiativ, men vars utgivning stoppades efter den sovjetiska invasionen hösten 1968, finns utgiven på engelska:

Jiri Pelikan (ed), *The Czechoslovak Political Trials 1950-1954*, MacDonald, London 1971.

På svenska finns:

Karel Kaplan, *I centralkommitténs hemliga arkiv – sanningen om Slanskyprocessen*, Ordfronts förlag, Stockholm 1982

Bakgrund m m

Zdenek Hejzlar, [Prag i skuggan av Moskva. Reformkommunismens uppkomst och nederlag i Tjeckoslovakien](#), Coeckelberghs, 1976

Alexander Dubček *En självbiografi*, Wahlström & Wifstrand, 1993

Se även Claudín, [Krisen i den kommunistiska rörelsen, band 2](#), som behandlar utvecklingen i Östeuropa efter andra världskriget i ett bredare perspektiv.